

AFSTUDEERONDERZOEK

Anonieme ruimte beïnvloed gezondheid op een negatieve manier

P4 ONDERZOEKSRAPPORT
BRAM DE GRAAF (5730252)

Sociale Cohesie in Carnisse

Voorwoord:

Dit scriptieonderzoek is het eindresultaat van mijn master architectuur aan de Technische Universiteit Delft. Het onderzoek is volledig gedaan in de context van Rotterdam-Zuid, specifiek Carnisse.

De afstudeerstudio waarbinnen ik dit onderzoek heb uitgevoerd is de is de Veldacademie Rotterdam. Gedurende het gehele proces ben ik begeleid door Otto Trienekens en Andrea Fitskie vanuit de Veldacademie en door Machiel van Dorst en Jacques Vink vanuit de TU-Delft. Binnen de context van Rotterdam zuid is het thema van de afstudeerstudio "Resilient Rotterdam". Het gezamenlijke doel van alle afstudeerders in deze studio is om een waardevolle bijdrage te leveren aan de veerkracht en gezondheid van Rotterdam-Zuid en haar inwoners.

Tijdens eerste observaties in Rotterdam-Zuid merkte ik een grote diversiteit in kwaliteit en de verdeling van openbare ruimten op. Het viel mij op dat de grenzen tussen openbare en privéruimtes soms erg hard waren. Doordat er een gebrek is aan toegeëigende ruimte ontstaat anonieme ruimte. Deze anonieme ruimtes faciliteren stedelijke eenzaamheid, wat een negatieve invloed heeft op mentale en fysieke gezondheid (Van Oorschot, 2023).

Graag wil ik mijn dank uitspreken naar mijn begeleiders voor hun begeleiding, feedback en enthousiasme voor mijn onderwerp. Ik heb genoten van de fijne en interessante feedbackmomenten maar ook van de reis naar Venetië en leuke momenten met de groep.

De resultaten van dit onderzoek zullen als input dienen voor een architectonisch ontwerp. Door middel van ruimtelijke ingrepen en inzichten op sociaal gebied lever ik daarmee een positieve bijdrage aan de gezondheid en veerkracht van de bewoners van Carnisse.

Graag wil ik u bedanken voor de interesse in mijn masterscriptie. Ik kijk met gepaste trots terug op deze mooie afronding van mijn studententijd en ben erg blij daarmee een bijdrage geleverd te kunnen hebben aan een "Resilient Rotterdam"

Bram de Graaf
Delft, 24 mei 2024

English summary

This research focuses on the relationship between anonymous spaces and a lack of social cohesion. The hypothesis for this study is *"By making architectural/spatial interventions that allow for privacy zones, more social cohesion is created."* To investigate this hypothesis, the following main and sub-questions have been formulated.

Main Question:

How can the built environment facilitate social cohesion?

Sub-questions:

1. What is the role of anonymous public space in a lack of social cohesion?
2. What are the needs of residents regarding social cohesion?

To answer these research questions, the following theories and methods have been employed. Social cohesion is approached through the 8 values of social cohesion described by the Field Academy (2018). The essence of privacy zones lies in the readability of the spaces. For an answer to sub-question 1, research has been conducted based on literature study and analysis. For sub-question 2, information has been gathered from existing initiatives, consulted existing research, and fieldwork has been carried out.

The key results of sub-question 1 indicate that all four categories of social cohesion have a relationship with safety and that safety is therefore crucial for social cohesion. Social cohesion is also highly vulnerable to anonymity as it has a direct and/or indirect negative impact on multiple components of social cohesion. The main results of sub-question 2 show that residents of Carnisse have a need for a green living environment where residents can find each other and connect. They want to feel safe in the neighborhood and in public spaces that are connected to surrounding public areas.

By combining insights and information from sub-questions 1 & 2, it is evident that the built environment can facilitate social cohesion by:

1. Clearly defined situational normality.
2. A readable environment.
3. Accessible, comfortable, well-maintained, and inviting public spaces.
4. Freedom of choice.
5. Incorporating residents' needs.

By incorporating these conclusions into a design without anonymity, a built environment is created that optimally facilitates social cohesion.

Keywords: Anonymous space, Social cohesion, Values of social cohesion, Resilience, Neighborhood

Inhoud:

<u>Hoofdstukken</u>	<u>Pagina's</u>
Voorwoord	2.
English summary	3.
Inhoud	4.
Inleiding	5.
Aanleiding & probleemstelling	5.
Onderzoeksvragen	6.
Reflectie op bredere relevantie	6.
Theoretisch kader	7.
Methodologie	9.
Onderzoek diagram	9.
Methode per deelvraag	10.
Uitwerking deelvraag 1	13.
Uitwerking deelvraag 2	23.
Conclusies	33.
Beantwoording deelvraag 1	33.
Beantwoording deelvraag 2	34.
Beantwoording hoofdvraag	35.
Discussie	36.
Bronnen	37.
Bijlagen	39.
Sociale cohesie veldwerk	40.
Vorbereidde interviewvragen	43.
Procesreflectie P4	47.

Inleiding:

Aanleiding & probleemstelling:

In Rotterdam is er sprake van kansenongelijkheid op gebied van gezondheid. “De belangrijkste oorzaken van deze ongelijkheid zijn: opleiding, inkomen en werk (verschil ong. 3 jaar), ongezond gedrag (roken alleen al ca. 1,2 jaar verschil), luchtverontreiniging (ca. 0,5 jaar verschil) en minder groen in de omgeving (0,3 tot 0,6 jaar)” (Gemeente Rotterdam, 2019, p.7). Zoals duidelijk blijkt uit de bovenstaande zin hebben mensen met een goede opleiding, hoog inkomen, veilige werkomgeving, gezond gedrag, schone lucht en een groene omgeving een hogere levensverwachting dan mensen die dat niet hebben.

Gezondheid is een begrip van grote omvang. Het is daarom van belang om een goede positie te hebben in wat gezondheid inhoudt. Machteld Huber omschrijft gezondheid op fysiek, emotioneel en sociaal gebied. Doormiddel van zes pijlers van positieve gezondheid worden deze drie thema's verder concreet gemaakt (Huber et al., 2011). Binnen het model van de zes pijlers zijn er drie pijlers die direct door de gebouwde omgeving kunnen worden beïnvloed; Mentaal welbevinden, meedoen en kwaliteit van leven.

De inzichten en opgedane voorkennis stelde mij in staat om de volgende probleemstelling te formuleren; *“Te veel anonieme ruimte beïnvloedt positieve gezondheid op een negatieve manier.”*

Gemeente Rotterdam verzamelt iedere twee jaar data over de eenenzeventig stadswijken in het wijkprofiel. Subjectieve en objectieve data vormen een beeld over een stadswijk op gebied van veiligheid, sociaal en fysiek. De sociale en fysieke index, zoals Machteld Huber zegt, zijn belangrijke pijlers voor de gezondheid van mensen. In het wijkprofiel van Carnisse is te zien dat de wijk op sociaal en fysiek gebied achter blijft en is daarom een relevante locatie voor dit onderzoek.

Onderzoeksvragen:

De hypothese voor dit onderzoek is; *“Door architectonische/ruimtelijke ingrepen te doen die ruimte bieden voor privacy zones ontstaat er meer sociale cohesie.”* Het is belangrijk te vermelden dat sociale cohesie de gezondheid van bewoners positief beïnvloedt. Stedelijke eenzaamheid is een probleem wat ontstaat bij gebrek aan sociale cohesie. Deze stedelijke eenzaamheid brengt gezondheidsproblemen zoals hart- en vaatziekten, slechte slaapritmes en een lage subjectieve gezondheidswaardering (MacDonald et al., 2020). In een onderzoek door McDaid et al.(2017) wordt financieel inzichtelijk gemaakt wat eenzaamheid de samenleving kost. De studie is gebaseerd op mensen boven de 55 jaar. Eenzame mensen binnen deze groep kosten de samenleving gemiddeld €2000,- per persoon kosten over een periode van 10 jaar. De oudere en eenzamere mensen kosten de samenleving €7000,- per persoon over dezelfde periode. Dezelfde studie onderscheid drie soorten maatregelen die eenzaamheid en de bijkomende kosten kunnen voorkomen; befriending, meedoen in sociale en gezonde levensstijl activiteiten, en bemiddeling om mensen en activiteiten te identificeren en te koppelen. Deze methodes hebben een return on investment van 2-3 keer bij het koppelen van mensen en activiteiten, en 8 tot 24 keer bij befriending (McDaid et al., 2017).

Van Oorschot maakt daaruit op dat het geld dat de samenleving nu kwijt raakt aan de gezondheidsgevolgen van stedelijke eenzaamheid beter geïnvesteerd kan worden in ruimtelijke en geprogrammeerde oplossingen die sociale cohesie stimuleren. Het grote voordeel is daardoor dat niet alleen eenzaamheid wordt aangepakt, maar ook de leefbaarheid van een wijk voor iedereen verbeterd (Van Oorschot, 2023).

Uiteindelijk zijn, om de geformuleerde hypothese te toetsen, de volgende onderzoeksvragen opgesteld;

Hoofdvraag:

Hoe kan de gebouwde omgeving sociale cohesie faciliteren?

Deelvragen:

1. Wat is de rol van anonieme openbare ruimte bij een gebrek aan sociale cohesie?
2. Wat zijn de behoeften van bewoners als het gaat om sociale cohesie?

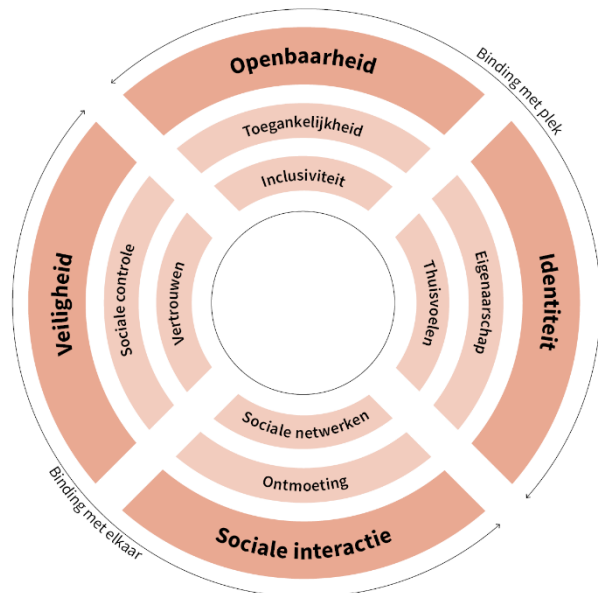
Reflectie op bredere relevantie:

De uitvoering van dit onderzoek levert een bijdrage aan het bewustzijn en begrip voor de relatie tussen architectuur/ruimtelijke kwaliteit en sociale cohesie in overgangszones. Het probleem, dat te veel anonieme ruimte de gezondheid van bewoners op een negatieve manier beïnvloed, is generiek en speelt ook in andere steden.

Theoretisch kader:

Eerder in dit researchplan is het duidelijke verband tussen sociale cohesie en gezondheid al aan bod gekomen. In dit onderzoek wordt het vraagstuk “Hoe kan de gebouwde omgeving sociale cohesie faciliteren?” benaderd vanuit de hoek van privacy zoning en sociale domeinen. Er is namelijk ook een helder verband tussen privacy zoning en sociale cohesie.

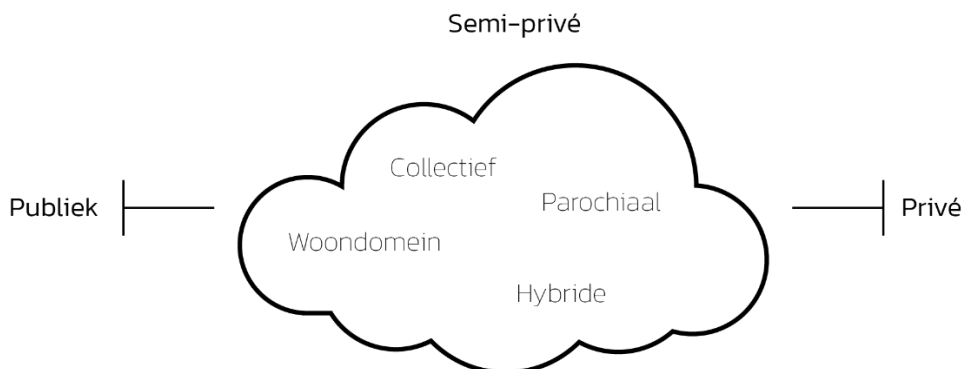
Sociale cohesie is een maatschappelijke waarde die lastig meetbaar is en daardoor vaak onzorgvuldig wordt gedefinieerd (Veldacademie, 2023, p.10). Dat is een gemiste kans omdat de zachte waarden van sociale cohesie wel veel potentie voor positieve lange termijn effecten op een gemeenschap hebben. Veldacademie beschrijft in een onderzoek naar sociale cohesie in woongebouwen acht waarden in 4 categorieën die sociale cohesie ten goede komen (Veldacademie, 2023, p.11). De acht waarden, Toegankelijkheid, Inclusiviteit, Eigenaarschap, Thuisvoelen, Betekenisvolle ontmoetingen, Sociale netwerken, Sociale controle en Wederzijds vertrouwen, zijn in figuur 1 weergegeven. De balans tussen de behoefte aan interactie en openbaarheid enerzijds, en veiligheid en identiteit anderzijds, luistert nauw, en een verkeerde balans kan negatieve gevolgen hebben voor de sociale cohesie (Veldacademie, 2023, p.12).

Figuur 1: waarden sociale cohesie (veldacademie, 2023)

Het is voor een woonomgeving van belang dat er interactie plaatsvindt waarin deze waarden nagestreefd kunnen worden. Interactie vormt namelijk de basis van sociale cohesie in de woonomgeving (Veldacademie, 2023, p.80).

Om tot interactie te komen, is het belangrijk dat collectieve en/of openbare ruimte zijn verdeeld in verschillende zones met verschillende functies (Van Dorst/Veldacademie, 2023, p.80). De zones die hier worden bedoeld kunnen gezien worden als sociale domeinen (Van de Wal et al., 2015). Domeinen zijn het resultaat van interactie van mensen. Zonder mensen is er geen interactie en dus geen domein. De meest leesbare sociale domeinen zijn het publieke en private domein. De vraag is hierbij al snel, wanneer houdt publiek op en begint het privé domein. De ruimte tussen publiek en privé wordt vaak geduid met het containerbegrip semi-privé.

Figuur 2: domeinen spectrum (eigen afbeelding)

Zoals in figuur 2 weergegeven wordt, fungeert de grenzeloze hoeveelheid sociale domeinen tussen publiek en privé als een soort reizende wolk. Al deze sociale domeinen hebben hun eigen mate van privacy en sociale protocollen (Van de Wal et al., 2015, p.13).

Dit principe van een reizende wolk van domeinen lijkt in tegenspraak te zijn met het idee van privacy zones, omdat domeinen niet plaatsgebonden zijn. Desalniettemin sluiten de theorieën elkaar niet uit. Een domein is misschien niet gekoppeld aan een plek, maar het gedrag dat daar bij hoort heeft wel ruimte nodig (Van de Wal et al., 2015, p.33). Een privacy zone kan een domein faciliteren.

Om de wolk met eindeloos veel sociale domeinen beter te kunnen onderzoeken is, in het rapport Woningbouw als sociale katalysator(2023), de driedeling Publiek, Parochiaal en Privé gebruikt. Ook in dit onderzoek zal een driedeling worden gebruikt. Deze driedeling zal echter wel gebruik maken van de term semi privé. Dit omdat in de context van te ontwerpen woongebouwen ook ruimte moet zijn voor domeinen waar vanuit bewoners behoefte aan is.

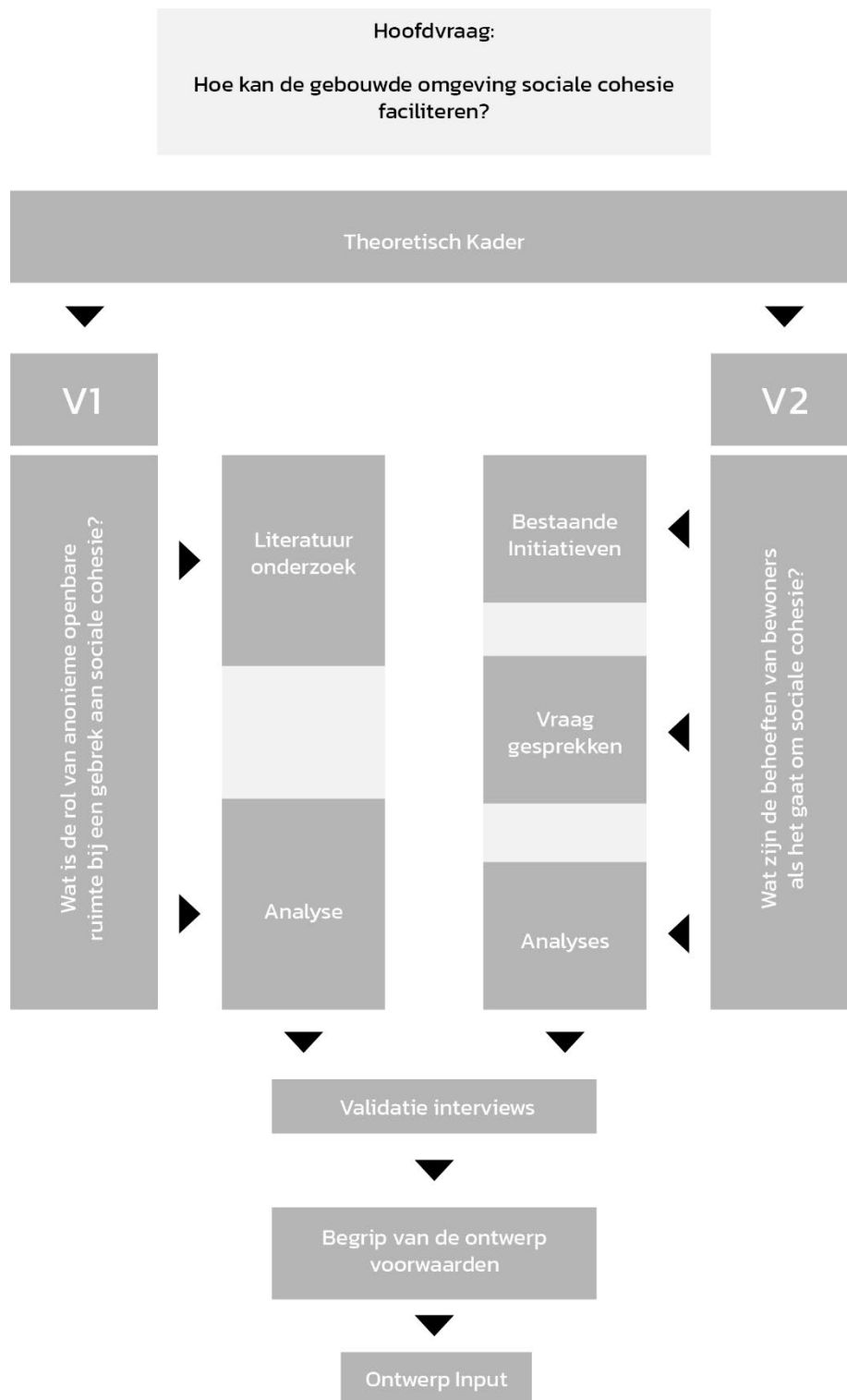

Figuur 3: domeinen spectrum Veldacademie (eigen afbeelding)

Zoals eerder aangegeven is balans erg belangrijk. Balans tussen de waarden voor sociale cohesie en de domeinen, maar ook tussen de domeinen en privacy zones. Een leesbare zonering is nodig zodat een gebruiker zich bewust is dat hij zich bevindt in andermans territorium. Zonering geeft betekenis aan een plek (Veldacademie, 2023, p.81). Keuzevrijheid en controle is voor mensen ook erg belangrijk, de mogelijkheid om sociale interactie aan te gaan of juist te vermijden wordt als waardevol gezien. Keuzevrijheid hoort aan de basis van een ontwerp te liggen (Veldacademie, 2023, p.80). Wanneer er geen balans is, zonering onduidelijk is en er geen keuzevrijheid is, kan dat leiden tot onleesbare zones. Onleesbare zones leiden bij gebruikers tot verwarring en eventueel zelfs tot een conflict (Van Dorst/Veldacademie, 2023, p.80).

Methodologie:

In deze paragraaf zal aandacht worden besteed aan de onderzoeksmethodes die gebruikt zijn voor het beantwoorden van de deelvragen.

Figuur 4: flowchart onderzoeksproces (eigen afbeelding)

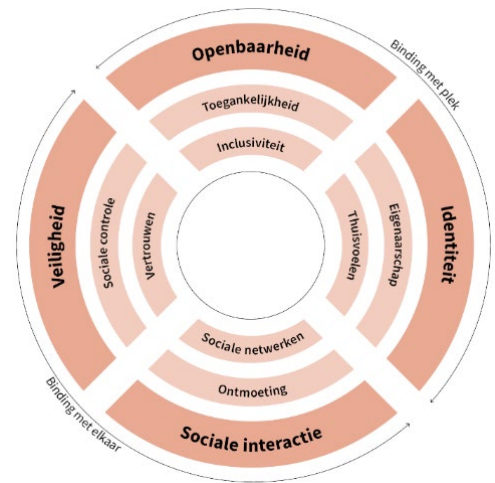
Deelvraag 1:

“Wat is de rol van anonieme (openbare) ruimte bij een gebrek aan sociale cohesie?”

Doormiddel van literatuur wordt een gedetailleerder beeld gevormd van sociale cohesie en de effecten er op. Door de acht waarden van sociale cohesie als kapstok te gebruiken blijft de structuur bij deze gedetailleerde beeldvorming helder. Met behulp van literatuur zal ook een beeld gevormd worden van anonimiteit/anonieme ruimte.

Wanneer de invloeden op sociale cohesie helder in kaart zijn gebracht zullen deze als input dienen bij observaties in Carnisse. Doormiddel van foto's met aantekeningen zal een beeld ontstaan van de situatie van de bestaande ruimtes in Carnisse.

De combinatie van literatuur onderzoek en observaties draagt bij aan het beeld van de anonieme ruimte in Carnisse ten opzichte van sociale cohesie.

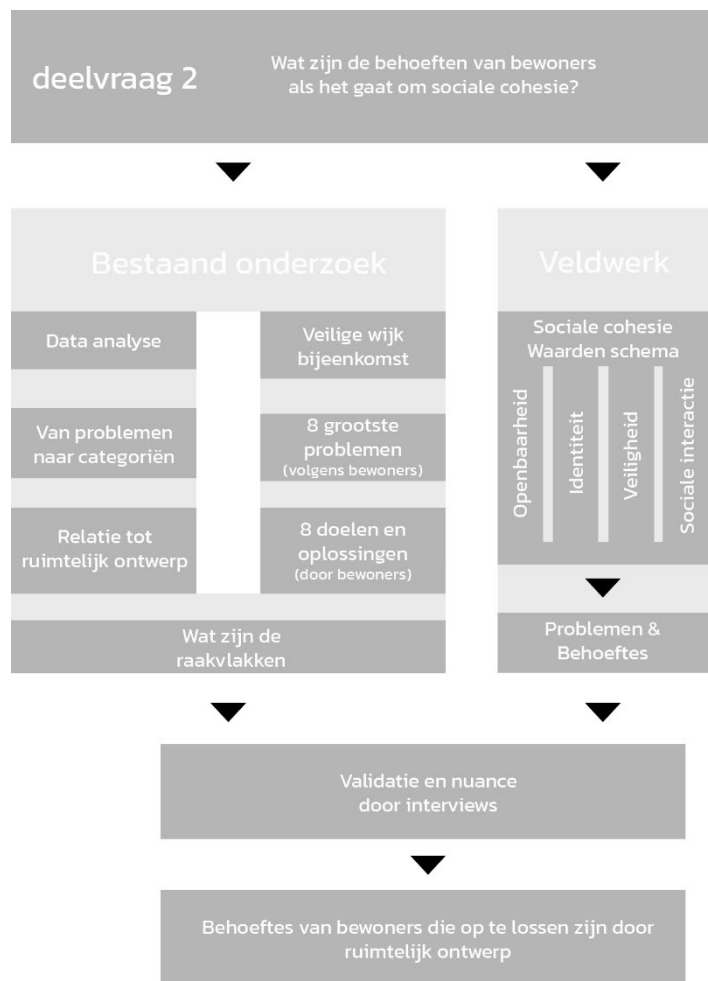
Figuur 5: waarden sociale cohesie (veldacademie, 2023)

Deelvraag 2:

“Wat zijn de behoeften van bewoners als het gaat om sociale cohesie?”

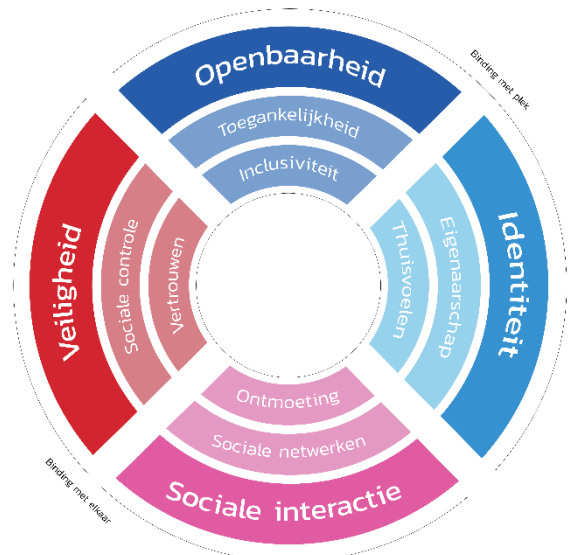
Voor de beantwoording van deze deelvraag is er contact gezocht met bewoners van Carnisse. Zoals in het researchplan is beschreven is er hiervoor contact gezocht met bestaande initiatieven. De initiatieven waar informatie is opgehaald zijn het huis van de wijk in Carnisse en een bijeenkomst voor een veilige wijk. Om met de opgehaalde informatie van deze plaatsen tot een antwoord op deze deelvraag te komen is het hiernaast weergegeven proces gevolgd.

Het beantwoorden van deze deelvraag is gedaan doormiddel van een algemene analyse van de wijk en een sociale analyse. Doormiddel van verkregen data en een bijeenkomst is door de algemene analyse een beeld gevormd van de problemen die spelen in Carnisse. De sociale analyse is gedaan om een beeld te krijgen van sociale cohesie in Carnisse. Allereerst is contact gezocht met het huis van de wijk om op de hoogte te raken van alle initiatieven in Carnisse waarbij aangesloten kon worden. Voor de sociale analyse kwam daaruit de wijkmaaltijd naar voren. Voor de algemene analyse de veiligheidsbijeenkomst.

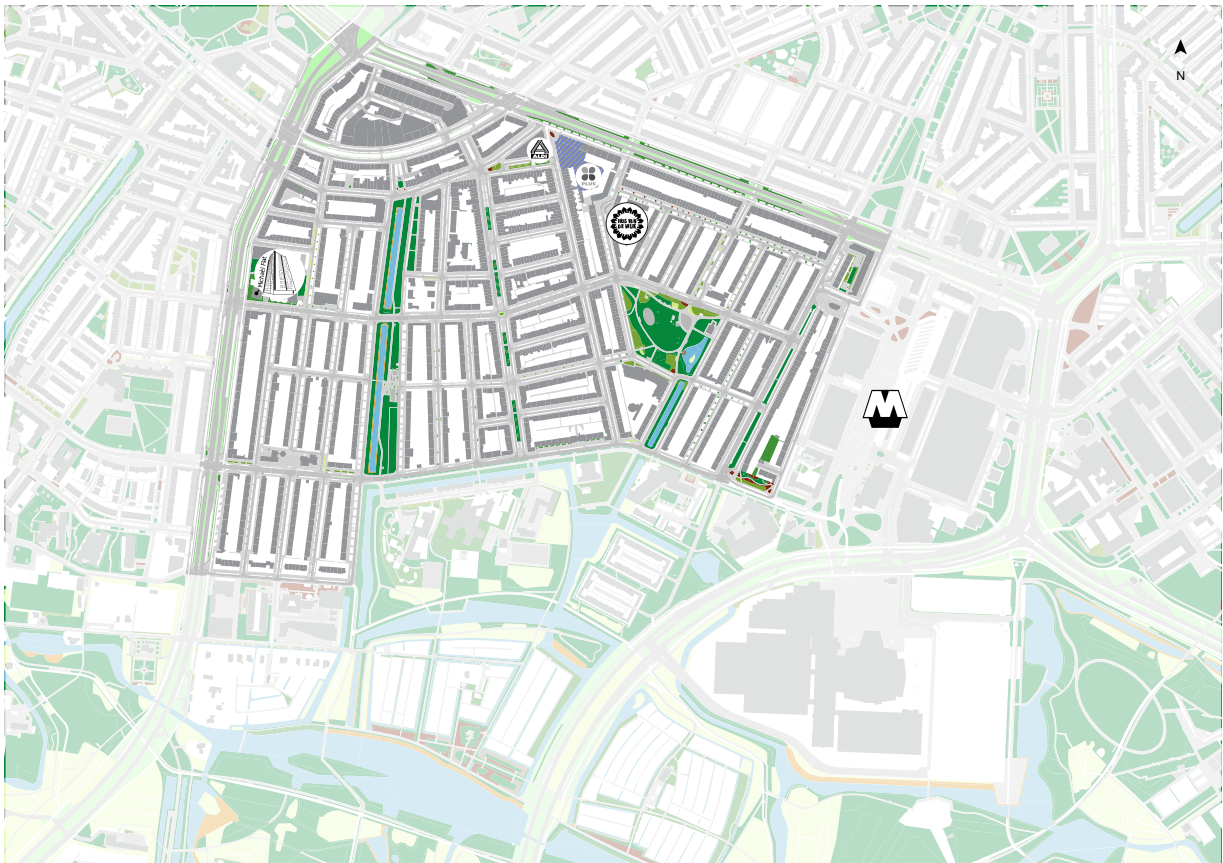

Figuur 6: Flowchart deelvraag 1 (eigen afbeelding)

Allereerst is voor de sociale analyse een methode ontwikkeld om met een leek in gesprek te gaan over sociale cohesie. Daarvoor is gebruik gemaakt van de vier categorieën waarmee de veldacademie sociale cohesie beschrijft; openbaarheid, identiteit, veiligheid en sociale interactie (veldacademie, 2023, p.11). Aan iedere categorie is een kleur gekoppeld met een voorbeeldvraag(fig 7). De voorbeeldvragen dienen ervoor om het gesprek te starten. Tijdens het gesprekje wat volgt worden belangrijke opmerkingen en plekken voor de vier categorieën op een praatplaat met de kaart van Carnisse geprikt doormiddel van plaknotities en punaises. In figuur 8 is de lege praatplaat weergegeven.

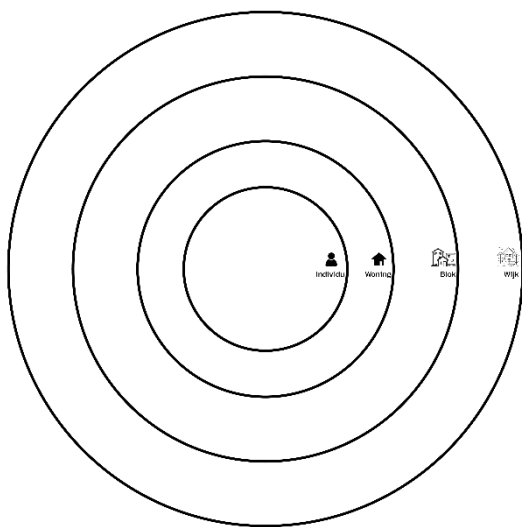
Figuur 7: Kleurcodes per categorie (eigen afbeelding)

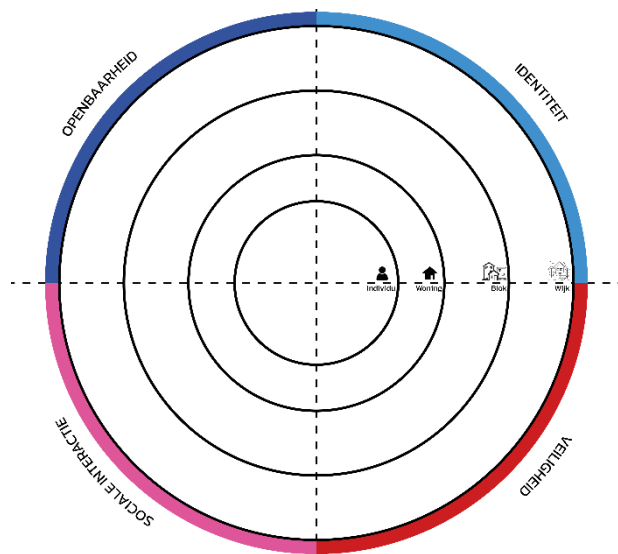
Figuur 8: Lege praatplaat carnisse (eigen afbeelding)

Door het gebruik van de praatplaat in combinatie met de kleurwaarden van sociale cohesie ontstaat een sociaal ruimtelijk beeld van sociale cohesie in Carnisse. Positieve en negatieve opmerkingen samen met locaties zorgen voor een gebalanceerd beeld.

Naast de sociale analyse is er de algemene analyse. Dit deel brengt voornamelijk de problemen volgens bewoners van Carnisse naar voren. Op 29-11-23 is de bijeenkomst "Een veilige wijk voor moeders en kinderen" bijgewoond, hieruit is informatie opgehaald over de acht grootste problemen volgens bewoners van Carnisse. Naast deze bijeenkomst zijn er ook gegevens verkregen over problemen in Carnisse van het bedrijf Straatliefde. Dit bedrijf is in samenspraak met de wijkmarinier een onderzoek gestart naar de onveiligheden in Carnisse. De quotes die zijn opgehaald met dit onderzoek komen voort uit ongeveer 150 gesprekken met bewoners. Om de opgehaalde informatie(quotes en opmerkingen) uit de sociale analyse en uit de algemene analyse inzichtelijk te maken is gebruik gemaakt van schaaldigrammen figuur 9 & 10.

Figuur 9: Schaaldiagram algemene analyse (eigen afbeelding)

Figuur 10: Schaaldiagram Sociale analyse (eigen afbeelding)

De schaaldigrammen maken inzichtelijk op welk niveau (individu, woning, blok, wijk) de opmerkingen/quotes zijn bedoeld. Dit biedt ook inzicht in de schaal waar mogelijke ingrepen het meeste effect zullen hebben. Dezelfde opgehaalde informatie is ook ruimtelijk inzichtelijk gemaakt. Alle informatie is vertaald naar categorieën op een kaart. De kaartjes van Carnisse zijn verwerkt in de beantwoording van deze deelvraag. Om nuance en validatie aan te brengen in opgehaalde gegevens zijn er nog twee interviews gehouden met personen die expertise hebben in de problemen, kansen en ontwikkelingen in Carnisse.

Uitwerking deelvraag 1:

“Wat is de rol van anonieme (openbare) ruimte bij een gebrek aan sociale cohesie?”

Uit een onderzoek van het CBS blijkt dat sociale cohesie van belang is voor tevredenheid van bewoners. De woonomgeving is daarin van grotere invloed dan de woning zelf. Van de buurtbewoners die veel sociale cohesie ervaren is 97% tevreden met hun leven. Van de buurtbewoners die een lage sociale cohesie ervaren is slechts 69% tevreden (van Beuningen & CBS, 2018). Om wat meer inzicht te krijgen wat sociale cohesie is wordt er wat dieper op de waarden van sociale cohesie ingegaan (Veldacademie et al., 2018). Vervolgens worden de waarden en invloeden op deze waarden in verband gebracht met de eigenschappen van anonieme ruimtes. De inzichten die hieruit voortkomen kunnen dienen als uitgangspunten voor het ontwerp.

De waarden van sociale cohesie:

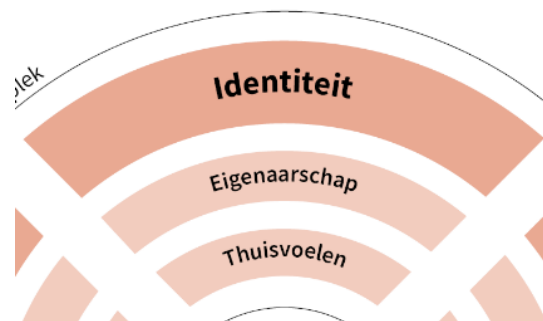
Om een antwoord te kunnen geven op de vraag “wat is de rol van anonieme (openbare) ruimte bij een gebrek aan sociale cohesie?” is een beter begrip van sociale cohesie van belang. Vervolgens kan de invloed van anonieme ruimtes hier tegen worden afgezet. Zoals in het theoretisch kader aan bod kwam is sociale cohesie een maatschappelijke waarde die lastig meetbaar is. Het waarden model van de Veldacademie geeft duidelijk inzicht in en biedt houvast.

Identiteit:

Eigenaarschap:

De eerste waarde van identiteit is eigenaarschap. Veldacademie (2018) beschrijft deze als volgt:

“Lokaal eigenaarschap gaat er voornamelijk over dat plaatselijke bewoners, ondernemers en organisaties ervaren collectief eigendom te hebben: het gevoel dat een plek van hen is. Zeggenschap in zowel het ontwikkelproces als het gebruik zorgt ervoor dat voorzieningen en plekken worden omarmt en toegeëigend. Gebruikers zijn trots, er wordt vanuit de gemeenschap verantwoordelijkheid genomen voor de eigen omgeving en men durft elkaar aan te spreken op (on)gewenst gedrag.” (p.11)

Figuur 11: De waarden van Identiteit (Veldacademie, 2018)

Deze waarde eigenaarschap wordt op verschillende manieren beïnvloed. Goed voorbeeld doet goed volgen, een mooi voorbeeld van socialisatie. Het mechanisme waarbij mensen zich aanpassen aan elkaars gedrag, normen en waarden. Helaas doet slecht voorbeeld ook slecht volgen (p.10, Bosch & Doff, 2010). Het is echter lastig om te bepalen wat een slecht voorbeeld precies is vanwege normaliteit. Normaliteit wordt door Van Dale et al. (1982) gedefinieerd als “het normaal zijn, het overeenstemmen met de norm”. Maar *de norm* is subjectief, vervuiling op straat in een villawijk valt waarschijnlijk eerder buiten deze norm voor de bewoners dan datzelfde vuil zou doen in een achterstandswijk, waar dat vaker gebeurt. Gezien de subjectiviteit van *de norm* zijn er ook mensen met een hogere verwachting van een normale situatie in de buurt. Deze mensen passen zich soms jammer genoeg aan door socialisatie en durven met een gebrek aan vertrouwen geen sociale controle uit te oefenen door op te komen tegen ongewenst gedrag (p.115, Blokland, 2009).

Een nette openbare ruimte is helemaal niet zo vanzelfsprekend. Van mensen in achterstandswijken wordt opmerkelijk genoeg verwacht dat ze zelf zorg dragen voor het schoon en heel houden van de openbare ruimte (p.262, Blokland, 2009). Echter spelen er bij deze bevolkingsgroep vaak andere urgentere problematieken waardoor het schoon en heel houden van de openbare ruimte niet nadrukkelijk in hun normaliteit zit. Een gewenste normaliteit van schoon en heel kan deels worden afgedwongen door te (laten) zorgen voor een omgeving die optimaal schoon is, uitstekend in de verf zit, door mensen met concrete gezichten wordt beheerd, en waar heldere afspraken worden gemaakt over wat ieders verantwoordelijkheden zijn. Optimaal beheer helpt de situationele normaliteit definiëren (p.262, Blokland, 2009).

Voor het in stand houden van de identiteit van een buurt is het goed dat de omgeving schoon en netjes is. Een nette buurt is belangrijk omdat mensen gebruik maken van signalen om de sociale controle in een buurt in te schatten (p.253, Blokland, 2009). Een schone buurt geeft het signaal af dat er iemand om de leefomgeving geeft, en daardoor om mij (vertrouwen). Een vuile omgeving geeft een signaal van onverschilligheid af en dat niemand in de buurt het wat kan schelen. Het geeft ook een gevoel dat je van anderen in die buurt niets hoeft te verwachten (wantrouwen), of er niet van uit kunt gaan (mistrust). Deze signalen kunnen als gevolg hebben dat iemands eigen visie op normaal niet meer als uitgangspunt dient voor het gedrag van deze persoon (p.245, Blokland, 2009). De situationele normaliteit, ofwel de verwachting van *normaal* gebaseerd op signalen, die een ruimte uitstraalt kan positieve effecten hebben op de inschattingen die men hier van anderen maakt (p.254, Blokland, 2009).

Eigenaarschap wordt beïnvloed door verschillende factoren die zowel positieve als negatieve effecten hebben. Enerzijds kan het gedeeltelijk afdwingen van normaliteit, waarbij optimaal beheer helpt bij het definiëren van situationele normaliteit, bijdragen aan het behoud van een nette openbare ruimte. Dit is echter niet vanzelfsprekend, gezien de diverse persoonlijke problemen die vaak spelen in achterstandswijken. Anderzijds kan socialisatie zowel positieve als negatieve invloeden hebben. In het slechtste geval kan het leiden tot een gebrek aan vertrouwen, waardoor mensen terughoudend zijn om sociale controle uit te oefenen. Een nette en schone wijk zendt positieve inschattingssignalen uit, wat leidt tot vertrouwen en bevordert meer sociale controle. Helaas geldt het omgekeerde ook: een verwaarloosde omgeving kan het vertrouwen verminderen en sociale controle belemmeren.

Thuisvoelen:

De tweede waarde van identiteit is thuis voelen. Veldacademie (2018) beschrijft deze als volgt:

“De waarde gaat over het hebben van een eigen plek. Dat iedereen een plek of omgeving heeft waar hij zich vertrouwd en veilig voelt, en zichzelf kan en durft te zijn samen met medebewoners of medegebruikers. Het is een plek, ruimtelijk en sociaal, die bij de gebruiker past, waar deze trots op kan zijn en en zich verantwoordelijk voor voelt of in in wil investeren. Thuis voelen draagt bij aan ontspanning en geeft ruimte voor persoonlijke ontwikkeling.” (p.11)

Zoals al eerder aan bod kwam draagt de uitstraling van een plek bij aan het inschatten van anderen. Naast uitstraling draagt ook publieke familiariteit bij aan het inschatten van anderen. Het inschatten doormiddel van plek en publieke familiariteit heeft een positieve samenhang met de perceptie van veiligheid, een belangrijk onderdeel van de waarde thuis voelen. (p.246, Blokland, 2009).

Over de relatie tussen thuis voelen en inschatten schrijft Blokland (2009) “Wie zich thuis voelt kan inschatten wat men van anderen kan verwachten, in positieve of negatieve zin” (p.182) Belangrijk

hierbij is de bekendheid met de sociale omgeving. Deze bekendheid stelt men in staat betekenis te geven aan wat er op straat wordt waargenomen. Bekendheid betekent *niet* dat dat we mensen dus vertrouwen. Het kan juist ook betekenen dat er, door opgedane kennis, redenen zijn om sommige mensen juist niet te vertrouwen.

Wat een normale situatie is hangt af van de context. De context van een situatie bepaalt dus ook het verschil tussen wat iemand normatief normaal vindt (hoe het hoort) en de situationele normaliteit (hoe het is). Die situationele normaliteit beïnvloedt weer wat we van anderen verwachten en de grootte van het verschil tussen onze normatieve normaliteit en de situationele normaliteit beïnvloedt of we ons daar thuis bij voelen. (p.104, Blokland, 2009) Eerder werd onder de waarde eigenaarschap duidelijk dat mensen met een normatieve normaliteit die hoger is dan de situationele normaliteit door een gebrek aan vertrouwen geen sociale controle meer uit durven oefenen. De grootte van het verschil tussen de normatieve normaliteit en de situationele normaliteit speelt dus ook een rol in het nemen van de verantwoordelijkheid om sociale controle uit te oefenen. We moeten anderen 'lezen' om een beeld van hen te krijgen en hoe we ons zelf tot de ander verhouden. Op dezelfde manier moeten we onze sociaal-fysieke omgeving 'lezen' om te bepalen welke positie we daarin innemen en of we ons er al dan niet thuis voelen. (Blokland, 2009, p. 186) Een zekere mate van herkenning vanuit eerdere ontmoetingen, hoe oppervlakkig ook, kan bijdragen aan je thuis voelen, en aan veiligheid. (p.28, Blokland, 2009) Voor bezoekers en bewoners verdient het de voorkeur dat een woonomgeving herkenbaar en leesbaar is. (p.28, Van Dorst, 2005)

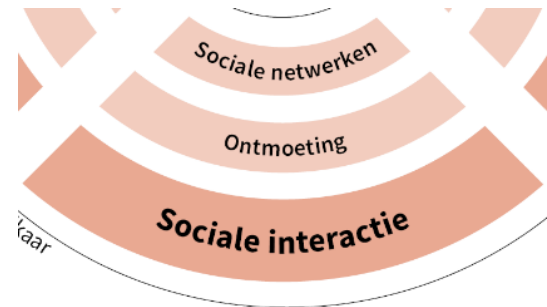
Het thuis voelen wordt op meerdere manieren beïnvloed. Het inschatten van een plek op basis van publieke familiariteit draagt bij positief bij aan de perceptie van veiligheid, een belangrijk onderdeel van het thuis voelen. Wanneer iemand een gevoel van thuis ervaart kan hij of zij inschatten wat van andere te verwachten, positief en negatief. Wanneer iemand bekend is in een omgeving stelt dat die persoon in staat betekenis te geven aan dingen die ze zien, positief en negatief. Bekendheid betekent niet dat per definitie iedereen vertrouwd wordt. De grootte van het verschil tussen normatieve normaliteit en situationele normaliteit beïnvloedt niet alleen het thuisgevoel. Het beïnvloedt ook de mate waarin verantwoordelijkheid wordt genomen voor het uitoefenen van sociale controle. Herkenning vanuit eerdere ervaring tijdens het lezen van situaties kan bijdragen aan je thuis voelen en het gevoel van veiligheid. De leesbaarheid van signalen en het verschil in verwachting in normaliteit spelen dus een belangrijke rol in het ervaren van een thuisgevoel.

Sociale interactie:

Ontmoeting:

De eerste waarde van Sociale interactie is ontmoeting. Veldacademie (2018) beschrijft deze als volgt:

“Betekenisvolle ontmoetingen is het hebben van interactie met anderen, leidend tot herkenning of wederzijds begrip. Het gaat over sociale contacten waarbij verbinding gemaakt wordt. Nieuwe kennismakingen door elkaar (toevallig) tegen te komen of door samen activiteiten uit te voeren, zijn de basis voor een gevoel van saamhorigheid of zelf vriendschappen of samenwerkingen. Mensen spiegelen zich aan elkaar en er ontstaat begrip voor de ander.” (p.11)

Figuur 12: De waarden van Sociale interactie (Veldacademie, 2018)

De identiteit van de stad creëert betrokkenheid wat een voorwaarde is voor sociale interactie. Het gaat daarbij niet over de grote en veel besproken centra, pleinen en parken maar juist in de lokale straat of op de route naar de winkel of school (p.83, van Dorst, 2005).

De fysieke omgeving maakt controle over sociale interacties mede mogelijk. In je eigen huis is deze controle optimaal. De deur kan op slot en de gordijnen dicht om interactie te vermijden echter kan er ook een feest georganiseerd worden. In de openbare ruimte ligt deze controle wat lastiger omdat deze gedeeld wordt met andere bewoners, bezoekers en passanten. Over het algemeen is men het er over eens dat interactie tussen vreemden en burens bijdragen aan sociale cohesie (Simões Aelbrecht, 2016). Op openbare plekken is met sommige personen wel of juist geen interactie gewenst. De behoefte aan interactie verandert ook door de tijd. De fysieke omgeving kan helpen bij het controleren van sociale interactie (p.115, van Dorst, 2005). De fysieke component van de openbare ruimte faciliteert keuzevrijheid in het ontmoeten en vermijden van anderen.

In de openbare ruimte zijn plekken nodig waar mensen meer kunnen doen dan enkel hun boodschappen (p.254, Blokland, 2009). In het zelfde stuk stelt Blokland ook dat hoogwaardige, goed onderhouden en tot verblijf uitnodigende openbare ruimte mensen geregeld en vanzelfsprekend bij elkaar brengt. Ze hoeven niet meer enkel voor ‘ontmoeten’ of ‘op contact uit zijn’ de deur uit. Sociale interactie leidt tot participatie, wat op zijn beurt weer leidt tot acceptatie en uiteindelijk zorgt voor minder eenzaamheid (p.84, van Oorschot, 2023). Het is vanzelfsprekendheid dat mensen bij elkaar komen in een hoogwaardige, goed onderhouden, tot verblijf uitnodigende openbare ruimte (p.254, Blokland, 2009). Echter hebben mensen over het algemeen niet zomaar sociale interactie in openbare ruimtes tenzij daar een duidelijke aanleiding voor is (Peters et al., 2010). Voorzieningen (bijvoorbeeld: winkels, scholen, bibliotheken) en objecten (bijvoorbeeld: bankje, boom) kunnen als aanleiding dienen voor sociaal contact tussen vreemden. Het zijn de tafereels die zich kunnen afspelen rond deze voorzieningen en objecten die een stimulans kunnen zijn voor het ontmoeten en hebben van sociale interactie. Dit proces heet triangulatie (p.86, van Oorschot, 2023). De vorm van de openbare ruimte maakt ook nog uit voor sociale interactie. Een open redelijk vlakke ruimte zijn geschikt voor een grote diversiteit aan activiteiten en evenementen. Ruimtes met hoogteverschil bieden daarentegen gelegenheid tot zitten en ontmoeten. Als een openbare ruimte duidelijk is opgedeeld in podium en publiek, net als in het theater, lokt het sociale interacties uit zoals het bekijken van mensen (Simões Aelbrecht, 2016).

Waar het volgens Blokland (2009) vanzelfsprekend is dat mensen bij elkaar komen in een hoogwaardige, goed onderhouden en tot verblijf uitnodigende openbare ruimte is het omgekeerde ook waar. Als een omgeving oncomfortabel is willen mensen hier niet lang blijven. Een comfortabel microklimaat is een manier om mensen langer te laten blijven zodat waardevolle sociale interacties zich kunnen ontwikkelen. Deze sociale interacties versterken de sociale cohesie (p.87, van Oorschot, 2023). Om bewoners aan te moedigen om zo veel mogelijk te fietsen, wandelen en tijd buiten door te brengen stelt David Sim (2019) dat een comfortabel microklimaat essentieel is. De vorm en locatie van gebouwen kunnen een substantiële bijdrage leveren aan dit comfortabele microklimaat doordat zij in een aangename mix van zon, schaduw, droog en nat kunnen voorzien.

Sociale netwerken:

Sociale netwerken is de tweede waarde van Sociale interactie. Veldacademie (2018) beschrijft deze als volgt:

“De waarde sociale netwerken beschrijft de aanwezige verbindingen tussen bewoners, bezoekers en belanghebbende in een wijk of rondom een voorziening. Het sociale aspect kan een doel op zich zijn: men heeft plezier in het elkaar ontmoeten en eenzaamheid wordt verminderd. Maar sociale netwerken dragen ook bij aan een veerkrachtige gemeenschap: betrokkenen versterken elkaar door samen te werken en van elkaar te leren, ze kunnen elkaars capaciteiten benutten en zo de eigen kansen vergroten. Verbindingen tussen de verschillende (doel) groepen verbreden de sociale netwerken, wat de draagkracht van de gemeenschap ondersteunt.” (p.11)

Sociale netwerken leveren dus een belangrijke bijdrage aan de sociale cohesie van een buurt. Wanneer het gaat over sociale interactie blijft het de vraag wat oorzaak en gevolg is betekenisvolle ontmoeting in de omgeving of de sociale netwerken. De fysieke omgeving is wel duidelijk van belang voor sociale netwerken. Wanneer bewoners gehuisvest worden in een buurt waar geen rekening is gehouden met sociale eenheid zullen er weinig tot geen lokale sociale netwerken ontstaan. Wanneer een woonomgeving door de fysieke ruimtelijk het niet mogelijk maakt om een sociaal netwerk te onderhouden zullen er ook weinig sociale structuren ontstaan. Interactie tussen bestaande netwerken blijft uit (p.42, van Dorst, 2005).

Sociale interactie wordt duidelijk op meerdere manieren beïnvloed. Zonder identiteit in een wijk is er geen sociale interactie. Interactie tussen vreemden en burens draagt bij aan sociale cohesie. De fysieke omgeving maakt controle over sociale interacties mogelijk Er ontstaat een keuzevrijheid die je in controle stelt van het ontmoeten of juist vermijden van anderen. Om tot ontmoetingen te komen moet de openbare ruimte plekken faciliteren waar mensen meer kunnen doen dan alleen de boodschappen. Wanneer deze hoogwaardige plekken goed onderhouden zijn en tot verblijf uitnodigen komen mensen daar vanzelfsprekend bij elkaar. Het gevolg hiervan is dat mensen niet meer enkel voor ‘ontmoeten’ de deur uit hoeven wat leid tot vermindering van eenzaamheid. De openbare ruimte kan zorgen voor aanleiding tot interactie door voorzieningen en objecten. Vlakke plekken zijn geschikter voor een diversiteit van activiteiten, echter bieden ruimtes met hoogteverschil meer gelegenheid tot ontmoeten. Een comfortabel microklimaat is van groot belang omdat mensen hierdoor geneigd zijn meer tijd in de openbare ruimte te besteden. De gebouwde omgeving speelt daarin een belangrijke rol. In wijken leveren sociale netwerken ook een belangrijke bijdrage aan de sociale cohesie van een buurt. Deze netwerken moeten wel gefaciliteerd worden door de fysieke ruimte.

Openbaarheid:

Toegankelijkheid:

De eerste waarde van openbaarheid is toegankelijkheid. Veldacademie (2018) beschrijft deze als volgt:

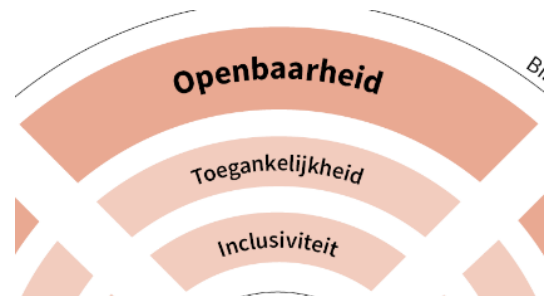
“Toegankelijkheid gaat over voorzieningen of plekken die te gebruiken zijn zonder belemmeringen of barrières. Een toegankelijke voorziening is fysiek bereikbaar voor iedereen, zichtbaar en makkelijk vindbaar. Openheid en transparantie spelen een belangrijke rol. Naast de fysieke kenmerken speelt mentale laagdrempeligheid ook een rol: of de plek of voorziening voldoende uitnodigend is en bezoekers zich er veilig en welkom voelen.” (p.11)

De open- en toegankelijkheid van openbare plekken is van belang omdat toegankelijke plekken interacties kunnen vergemakkelijken (p.94, Peters, 2010). Een groter aanbod en diversiteit van de voorzieningen is belangrijk om deze plekken toegankelijker te maken. Ook levert het dicht bij elkaar plaatsen van gebouwen in een wijk, samen met het prioriteren van langzaam verkeer, een bijdrage aan de toegankelijkheid van plekken (p.75, van Oorschot, 2023). Het is ook van belang hoe uitnodigend de openbare ruimte is. Een openbare ruimte die uitnodigend is voor een diversiteit aan mensen kan leiden tot veel mensen op straat. Deze grote hoeveelheid mensen kan volgens Whyte (p.63, 1980) zelf policing zijn op kleine stedelijke plekken.

De tweede waarde van openbaarheid is inclusiviteit. De Veldacademie (2018) beschrijft deze waarde op de volgende manier:

“De waarde inclusiviteit gaat over het zowel ruimtelijk als sociaal open staan voor een diversiteit van gebruikers: jong en oud, bestaande en nieuwe. Het gaat over aanbod en plekken die toegankelijk zijn voor iedereen, ongeacht de achtergrond of capaciteit van de gebruiker/bezoeker. Ieder is gelijkwaardig zonder daarbij de eigen identiteit te hoeven verliezen: er is ruimte voor verschillen. Inclusiviteit gaat ook over het gevoel dat mensen krijgen op een plek of van andere gebruikers of bezoekers: ieder voelt zich gerespecteerd en welkom om onderdeel uit te maken van de samenleving, ieder kan erbij horen en meedoen naar eigen behoefte.” (p.11)

Zoals direct zichtbaar wordt in deze definitie is het aanbod en de toegankelijkheid van openbare plekken ook voor inclusiviteit van belang. De signalen, die eerder bij identiteit aan bod kwamen, lijken ook bij te dragen ook bij aan de inclusiviteit van deze publieke ruimte. Bezoekers kunnen inschatten hoe de buurt om gaat met de plek en daardoor een verwachting schetsen van het te verwachten gedrag van anderen.

Figuur 13: De waarden van Openbaarheid (Veldacademie, 2018)

Veiligheid:

De laatste categorie die beschreven wordt is veiligheid. Dit is niet geheel onbewust. Door de drie categorieën van sociale cohesie heen zijn er namelijk al verschillende connecties met (subjectieve) veiligheid te vinden.

De eerste waarde van veiligheid is sociale controle. Veldacademie (2018) beschrijft deze op de volgende manier:

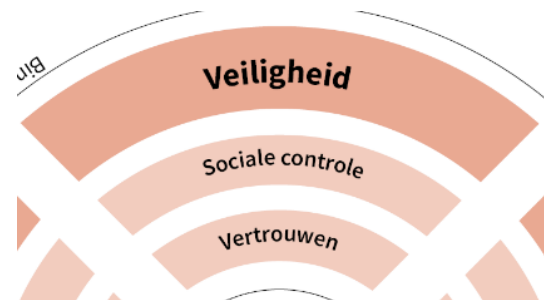
“Het begrip sociale controle beschrijft een subjectieve veiligheid: het zich beschermd en prettig voelen in de openbare ruimte. Men voelt zich gewenst en welkom in de openbare ruimte en kan daar verblijven zonder zorgen, waarbij het gedrag van andere aanwezigen geen belemmering vormt voor een gevoel van veiligheid. Sociale veiligheid wordt bepaald door ruimtelijke en sociale bescherming. Samenwerken of het (her)kennen van anderen voorkomt anonimiteit en biedt daarmee sociale bescherming. Een leesbare inrichting, welke overzichtelijk is en waar duidelijke gedragscodes zijn, beperkt ongewenst gedrag en maakt het mogelijk elkaar hier op aan te spreken.” (p.12)

Uit de voorgaande paragrafen over *identiteit*, *sociale interactie* en *openbaarheid* kan worden opgemaakt dat veiligheid op al deze categorieën van sociale cohesie van invloed is.

De veiligheid van de wijk wordt beïnvloed door de *identiteit* van een wijk. Dit komt voort uit de leesbaarheid van signalen en de openbare ruimte. De netheid van een wijk is belangrijk. Mensen gebruiken deze signalen van de openbare ruimte voor het inschatten van de sociale controle in een wijk. Schoon geeft het signaal af dat er om de leefomgeving gegeven wordt, en daarom ook om de persoon in die omgeving (vertrouwen). Echter zorgt een slecht voorbeeld voor slecht volgen. Wanneer een straat vuil is nemen mensen niet of minder snel verantwoordelijkheid om op te ruimen of mensen aan te spreken op ongewenst gedrag. Door socialisatie op een negatieve manier neemt de sociale controle af. De leesbaarheid van een wijk levert een bijdrage aan veiligheid en een thuisgevoel. Door de leesbaarheid van mens en omgeving zijn personen in staat om inschattingen te maken op basis van publieke familiariteit, ook dit heeft een positieve samenhang met de perceptie van veiligheid.

De beste manier om een onveilig gevoel door ongewenste mensen op kleine stedelijke plekken aan te pakken is door deze aantrekkelijk te maken voor iedereen (p.63, Whyte, 1980). Deze aantrekkelijke *openbare* plekken zijn nodig en geven ongemerkt ruimte voor gedrag wat in kleinere en minder gebruikte ruimtes als aanstootgevend kan worden ervaren.

De open en toegankelijke plekken dragen bij aan het vergemakkelijken van *sociale interacties*. De (betekenisvolle) ontmoetingen/ interacties met anderen die hier voorkomen leiden tot herkenning. Herkenning, hoe oppervlakkig ook draagt bij aan een thuisgevoel en veiligheid. Daarnaast is herkenning onderdeel van publieke familiariteit. Zoals bekend, helpt publieke familiariteit met het maken van inschattingen van situaties en zorgt voor een positieve ervaring van veiligheid

Figuur 14: De waarden van Veiligheid (Veldacademie, 2018)

De tweede waarde van veiligheid is wederzijds vertrouwen. Veldacademie (2018) beschrijft deze op de volgende manier:

“De waarde wederzijds vertrouwen gaat over het belang van het hebben van vertrouwen in elkaar. Het vertrouwen tussen diverse gebruikers of bewoners, zowel binnen een doelgroep als ook tussen verschillende doelgroepen. De waarde ligt dan dicht bij een gevoel van veiligheid, van saamhorigheid. Men voelt zich gehoord en dit ondersteunt vervolgens weer het vertrouwen dat betrokkenen hebben in een organisatie.”(p.12)

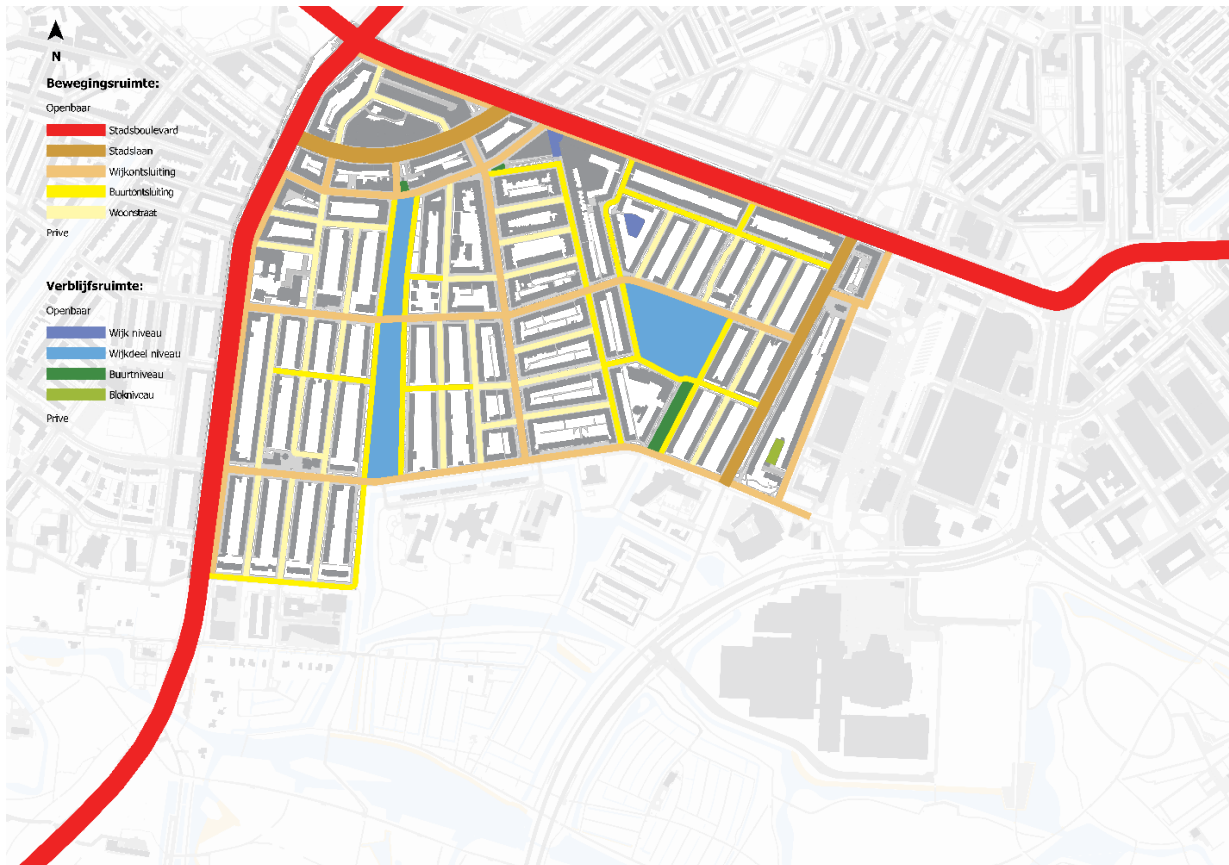
In de paragraaf over *identiteit* is al even aandacht besteed aan normaliteit. Mensen hebben allemaal een bepaalde verwachting van ‘normaal’ (normatieve normaliteit). Ze vertrouwen er op dat de meeste medebewoners een soortgelijke interpretatie hebben van ‘normaal’. Wanneer dan door regelmatige afvaldumpingen op straat (situationele normaliteit) blijkt dat toch niet alle mensen in de wijk dezelfde kijk hebben op wat normaal is valt dat tegen. Er ontstaat dan een gebrek aan vertrouwen waardoor mensen geen sociale controle meer uit durven oefenen.

In dezelfde paragraaf ging het ook al over publieke familiariteit, de kennis die helpt bij het inschatten van anderen. Deze kennis is ook belangrijk voor het ervaren van vertrouwen of juist wantrouwen. De herkenning en kennis zorgen er wel voor dat mensen zich in beide situaties zeker kunnen voelen. Publieke familiariteit is daarom een belangrijke invloed op vertrouwen en daarmee veiligheid (p.183, Blokland, 2009).

Wat helder wordt als het gaat over veiligheid is dat deze categorie samen met zijn twee waarden van groot belang zijn voor sociale cohesie. Veiligheid komt terug in alle andere categorieën van sociale cohesie, openbaarheid, identiteit en sociale interactie. *“Het zorgen voor een veilige situatie is de basis voor verbetering van de wijk. Eerst moet de wijk worden heroverd en moet de veiligheid beheersbaar zijn. Pas daarna heeft het zin om sociaal, fysiek en economisch te investeren.”* (p.92, Blokland 2009)

Sociale cohesie, Anonieme ruimte en Privacy zoning:

Sociale cohesie doet een groot beroep op sociale interactie in de faciliterende fysieke openbare ruimte. Anonimiteit in die fysieke openbare ruimte kan de sociale cohesie binnen een wijk negatief beïnvloeden. Voor anonimiteit is de verhouding tussen bewoners, bezoekers en passanten van belang. Wanneer het doorgaande verkeer toeneemt neemt daarmee ook het aantal contacten tussen bewoners af (Appleyard & Lintell, 1972). In figuur 15 is een openbaarheidsanalyse te zien van de bewegings- en verblijfsruimte van Carnisse.

Figuur 15: Openbaarheidsanalyse Carnisse (Eigen afbeelding)

De letterlijke betekenis van Anoniem is 'niet bij naam kennen'. Eigen aan de stad is anonimiteit, een grote hoeveelheid mensen bij elkaar en mobiliteit. Het niet gekend worden kan als een probleem gezien worden (eenzaamheid), maar ook als een kwaliteit (vrijheid). Lang niet alle mensen hebben behoefte aan interactie met burens, daar is niets mis mee. Maar wanneer er een leefomgeving is waarin geen sociale interactie kan bestaan is deze anoniem. Anonieme leefomgevingen zijn maatschappelijk erg onwenselijk. Ze bieden namelijk geen enkele belemmering voor asociaal gedrag (Zimbardo, 1969). Een anonieme en niet beheersbare gebouwde omgeving kan leiden tot (sociale) onveiligheid (Newman, 1972). Het is mogelijk om een anonieme woonomgeving te laten functioneren in bijvoorbeeld een stadscentrum. Echter is een belangrijke voorwaarde wel dat deze woonomgeving dan formeel wordt beheerd. Een woonomgeving die voor zijn goed functioneren afhankelijk is van formeel beheer is een zeer kwetsbare woonomgeving. Betrokkenheid van bewoners is in zo'n wijk geen vereiste, maar het is niet van positieve invloed op de sociale interactie in een wijk. Vanuit het perspectief voor sociale cohesie is een anonieme woonomgeving daarom ongewenst (p.117, van Dorst, 2005).

Eerder werd al aandacht besteed aan publieke familiariteit, de kennis over anderen die helpt bij het inschatten van situaties. Deze kennis draagt bij aan het ervaren van wantrouwen en vertrouwen. In beide situaties zijn mensen in staat om zich relatief zeker te voelen. Wanneer men niet in staat is om anderen te plaatsen komt daar onzekerheid en mistrust bij kijken. Er wordt in dit soort anonieme situaties enkel afgegaan op fysieke signalen en wat daarvan af te lezen valt (p.183, Blokland, 2009). Er is dan sprake van publieke anonimiteit. In situaties met publieke anonimiteit zijn de signalen voor het inschatten van anderen beperkt. Omdat een dergelijke situatie toch een bepaalde mate van inschatting vereist wordt er enkel gekeken naar fysieke signalen. Op basis van stereotype categorisering worden anderen sociaal geplaatst. Is de straat of wijk een rommeltje? Dan zullen de bewoners wel onverschillig zijn. In deze manier van inschatten zitten enorm veel aannames. De combinatie van fysieke signalen en aannames kunnen leiden tot distantiering en mistrust. Wanneer iemand niet weet wat te verwachten slaat het wantrouwen eerder toe dan het vertrouwen (p.246, Blokland, 2009)

Sociale cohesie heeft in bepaalde mate controle over de sociale omgeving nodig. De fysieke omgeving kan hier een ondersteunende rol in spelen. Het verplichten van de fysieke omgeving tot sociale cohesie is echter uit den boze. Iedereen moet zich van tijd tot tijd anoniem in de buitenruimte kunnen verplaatsen. Het is wellicht goed dat een individu soms anoniem kan zijn, maar een omgeving moet dat niet kunnen (p.118, van Dorst, 2005).

Een anonieme plek is onleesbaar en heeft geen duidelijke eigenaar die zorg draagt voor deze plek. Zoals in het theoretisch kader aan bod kwam zijn de twee meest leesbare domeinen het publieke en private domein. Het is lastig om te bepalen waar privé ophoud en publiek begint. Dit draagt bij aan de onleesbaarheid en verwachtingen van een plek. Voor de ruimte tussen publiek en privé gebruikt men vaak het begrip semi-privé. In het boek *privacyscript* (2015) wordt er aandacht besteed aan deze tussenruimte en de leesbaarheid daarvan. Deze tussenruimtes worden beschreven doormiddel van sociale domeinen met eigen mate van privacy en sociaal verwacht gedrag (p.13, Van de Wal et al., 2015)

Mensen gebruiken voor het bepalen van het domein waarin ze zich bevinden signalen. Net als de signalen die aan bod kwamen bij identiteit en sociale interactie is leesbaarheid van de omgeving/situatie van groot belang. Conflicterende signalen leiden sneller tot onduidelijkheid over de mate van openbaarheid en gedrag binnen het geldende sociale domein op die plek. Er is dan sprake van een onduidelijk *privacyscript*. Onduidelijke *privacyscripts* veroorzaken meer ongemak voor bewoners, minder betrokkenheid bij hun woonomgeving, wat resulteert in meer schoonmaak(kosten) en onderhoudsproblemen (p.20, Van de Wal et al., 2015)

Uitwerking deelvraag 2:

“Wat zijn de behoeften van bewoners als het gaat om sociale cohesie?”

Om er achter te komen wat de bewoners van Carnisse nodig hebben op gebied van sociale cohesie is er op twee manieren informatie verkregen. De eerste manier is veldwerk. Door directe uitvraag over sociale cohesie is informatie opgehaald bij bewoners van Carnisse. De tweede manier is door gebruik te maken van bestaand onderzoek over problemen in Carnisse. Dit is van belang voor een algemene beeldvorming over de wijk.

Dataverzameling:

In deze paragraaf wordt ingegaan op de processen waarmee data over Carnisse en sociale cohesie is verkregen doormiddel van veldwerk en bestaand onderzoek.

Veldwerk:

Voor de dataverzameling over sociale cohesie in Carnisse is aangesloten bij bestaande initiatieven. Zoals in de methodologie al aan bod kwam is er gebruik gemaakt van een praatplaat. Deze praatplaat diende als middel en onderwerp voor de vraaggesprekken over sociale cohesie. Deze vraaggesprekken vonden plaats op 28-11-23 in het huis van de wijk in Carnisse. Op het moment van de vraaggesprekken waren diverse activiteiten aan de gang waaronder de wijkmaaltijd en kaarten maken. Door de activiteiten was er een diverse groep bewoners aanwezig die een mooie afspiegeling waren van de multiculturele wijk. De leeftijd van de respondenten is geschat tussen 30 en 80 jaar en is normaal verdeeld. Tijdens de vraaggesprekken werd gebruik gemaakt van één voorbeeld vraag per categorie van sociale cohesie. Op deze manier is het ook mogelijk om met een leek over sociale cohesie te praten zonder dat voorkennis een vereiste is. Uit de vraaggesprekken met ongeveer 25 bewoners zijn 40 responses terug gekomen die een gevarieerd beeld geven van de wijk. De praatplaat tijdens het invullen in het huis van de wijk is te zien in figuur 16. In bijlage 1 is een grotere versie van het aangepaste waardendiagram opgenomen samen met de gedetailleerde definitie per waarde van sociale cohesie.

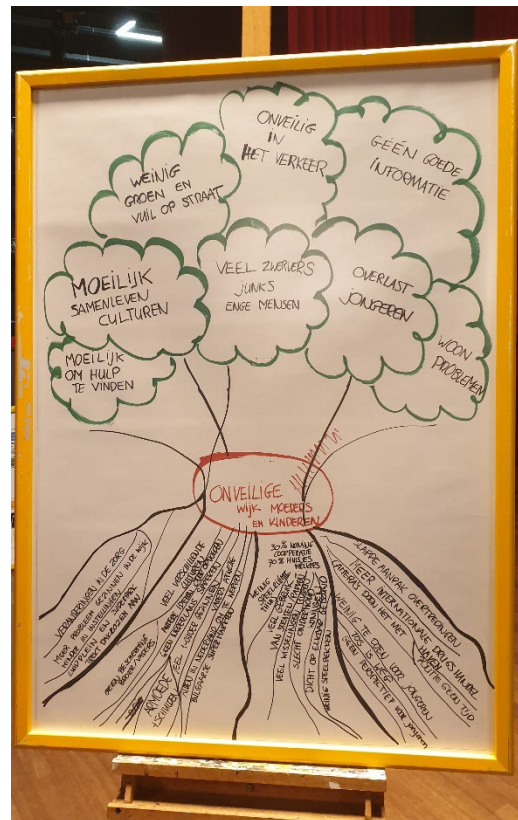

Figuur 16: Praatplaat sociale cohesie in Carnisse (Eigen afbeelding)

Bestaand onderzoek:

De tweede manier van het verzamelen van informatie over Carnisse is door gebruik te maken van bestaand onderzoek. Op 29-11-23 is aangesloten bij de bijeenkomst “een veilige wijk voor moeders en kinderen”. Tijdens deze bijeenkomst zijn de acht grootste problemen voor moeders en kinderen in Carnisse besproken. Deze zijn weergegeven in de probleemboom in figuur 17. De problemen die op de gebouwde omgeving aansluiten zijn; weinig groen en vuil op straat, veel zwervers-junks en enge mensen, jongeren overlast, woonproblemen.

Door deze bijeenkomst is er contact ontstaan met het bedrijf Straatliefde. Dit bedrijf voert een onderzoek uit waar deze bijeenkomst een onderdeel van uitmaakt. Het onderzoek van straatliefde richt zich op de veiligheidsproblematieken in Carnisse. Straatliefde heeft hiervoor gesprekken gevoerd met ongeveer 150 bewoners in Carnisse op verschillende locaties in de wijk. De quotes en ruimtelijke vertaling van deze gesprekken zijn in dit onderzoek gebruikt.

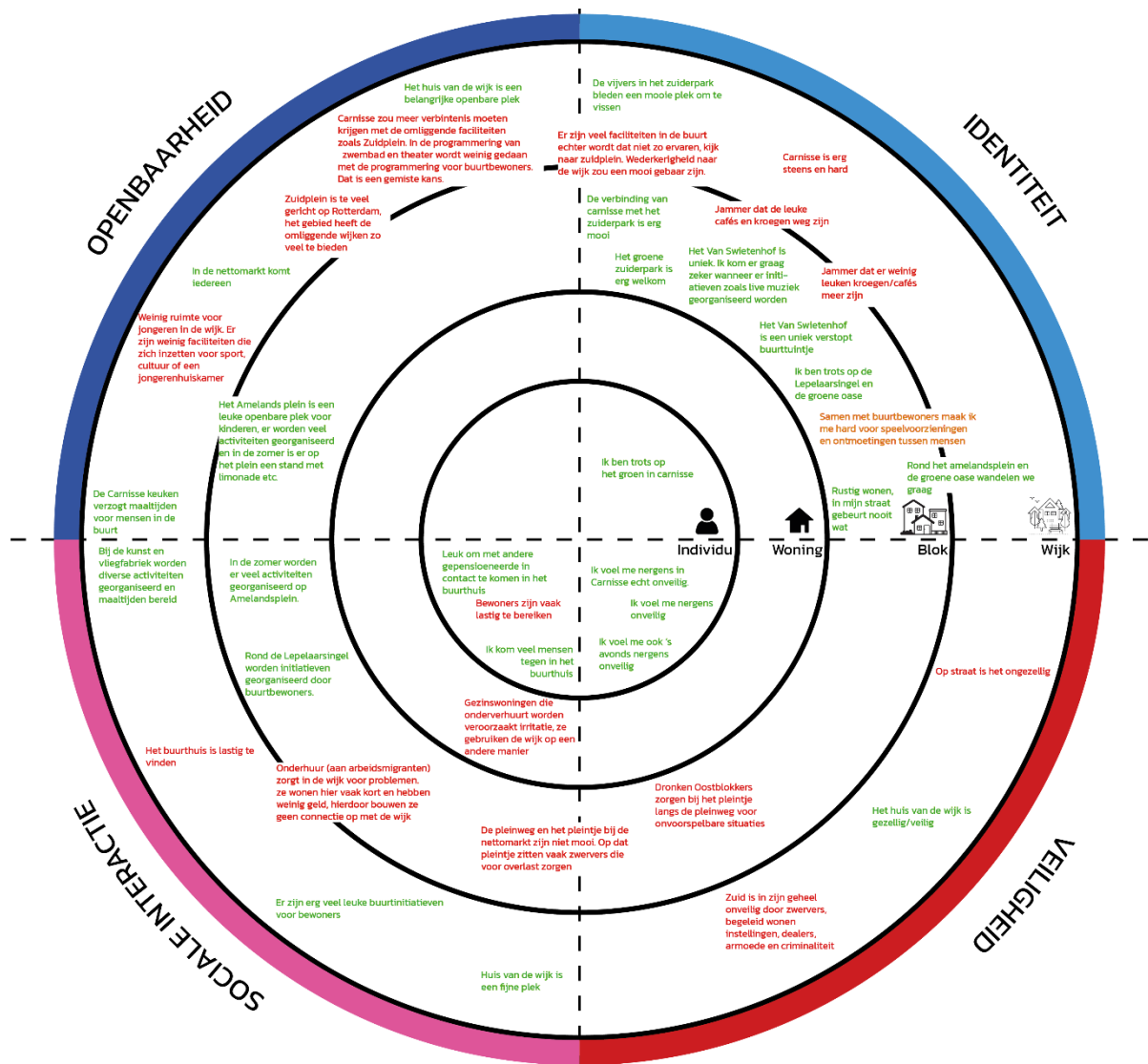
Figuur 17: Probleemboom bijeenkomst 29-11-23 (Eigen afbeelding)

Data analyse:

De verkregen data uit het veldwerk en bestaande onderzoek zijn geanalyseerd op vergelijkbare manieren. De manier van analyseren en inzichten worden in deze paragraaf gedeeld.

Veldwerk:

Om de verkregen informatie van het veldwerk inzichtelijk te krijgen is gebruik gemaakt van een cirkelvormig schaaldiaagram. Door de structuur van dit diagram is inzichtelijk gemaakt welke problemen zich op een bepaald niveau in de wijk afspeelen (individu, woning, blok, wijk). Omdat de vraaggesprekken niet probleem of oplossingsgericht zijn ingestoken is een gevarieerd beeld van positieve en negatieve punten ontstaan. 22 positieve opmerkingen, 16 negatieve opmerkingen en 2 gemengde opmerkingen. Het mag dus niet vergeten worden dat er volgens de bewoners ook veel dingen goed gaan in Carnisse. Wat verder direct opvalt is dat mensen weinig los laten over hun eigen woning in de wijk. Vermoedelijk omdat dit een privé omgeving is waar men weinig last heeft van anderen en veel controle heeft over deze plek. De categorieën openbaarheid en veiligheid laten veel opmerkingen zien op wijkniveau. Identiteit en sociale interactie komt wat meer over alle schalen terug. In figuur 18 is het ingevulde schaaldiaagram van het veldwerk weergegeven.

Figuur 18: Schaaldiaagram veldwerk (Eigen afbeelding)

Uit deze analyse kunnen een aantal inzichten in de categorieën van sociale cohesie worden verkregen.

Op het gebied van *identiteit* worden de groene plaatsen erg gewaardeerd. De groene plekken zoals het van Swietenhof, Lepelaarsingel, Amelandseplein, Groene oase en het zuiderpark worden allemaal genoemd. Echter wordt de rest van Carnisse wel als steens en volgebouwd gezien. Bewoners vinden het jammer dat de cafés weg zijn en zouden graag wat meer wederkerigheid zien vanuit de richting van Zuidplein.

De schaalniveaus van *Veiligheid* laten in de analyse een groot contrast zien tussen de ervaren veiligheid van het individu in Carnisse en het niveau van de wijk. Verschillende keren wordt er aangegeven dat bewoners zich nergens onveilig voelen, ze zijn bekend met de wijk en weten wat er speelt. Echter worden de straten toch omschreven als ongezellig, onveilig en onvoorspelbaar door overlast van diverse groepen. Deze tweedeling laat duidelijk zien dat het gaat om een gevoel van veiligheid in situaties die mensen tegen komen. Het huis van de wijk wordt wel gezien als een veilige plek in en voor de wijk.

Voor *sociale interactie* zijn de grote hoeveelheid initiatieven belangrijk voor de buurt. Deze initiatieven worden regelmatig georganiseerd op de groene plekken die voor identiteit in de wijk van belang zijn. De vaste plek in de wijk die bijdraagt aan sociale interactie is volgens velen het (lastig te vinden) buurthuis, ook de Kunst en Vliegfabriek wordt genoemd. Toch zijn er ook onderwerpen die als minder prettig worden ervaren. Bewoners in de wijk zijn vaak lastig te bereiken, niet alleen voor het meedoen met initiatieven. De overlast die omschreven wordt bij veiligheid draagt ook bij aan een verminderde aantrekkelijkheid van sommige openbare plekken, dit staat de sociale interactie op deze plekken in de weg. Ook de onderhuur aan arbeidsmigranten is een doorn in het oog van bewoners. Deze mensen gebruiken de wijk op een andere manier. Doordat ze weinig geld hebben en hier maar kort wonen bouwen ze geen connectie op met de wijk.

Carnisse heeft een aantal plekken die bijdragen aan de *openbaarheid* van de wijk. Wederom wordt het Amelandseplein als een leuke openbare plek genoemd, mede door de activiteiten die er worden georganiseerd. Ook het huis van de wijk en de diverse andere initiatieven worden als plekken genoemd waar iedereen gebruik van mag maken. Volgens de wijk is er wel mogelijkheid tot verbetering door meer verbintenis met Zuidplein. Het Hart van Zuid heeft de omliggende wijken genoeg te bieden, denk aan een betere programmering van het theater en zwembad. Zuidplein lijkt volgens de bewoners meer voor "Rotterdam" dan voor "Zuid". Er is ook wat te zeggen voor meer ruimte voor "gewone" jeugd, denk aan sport, cultuur of een jongerenhuiskamer.

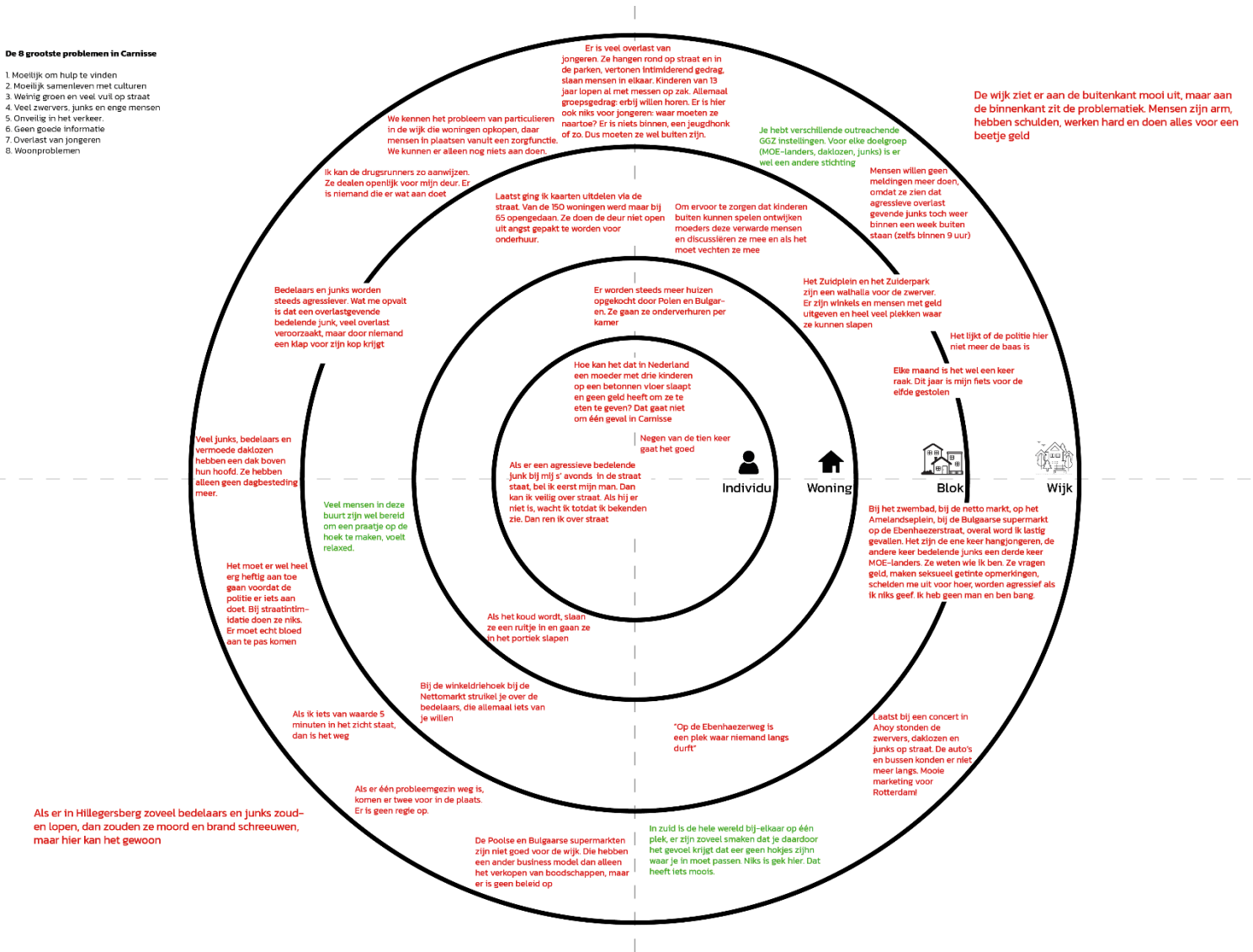
Naast een analyse doormiddel van schaalniveau en sociale cohesie is deze zelfde data ook ruimtelijk geanalyseerd en weergegeven in een kaartje van Carnisse. Deze analysekaart is te zien in figuur 19. Wat opvalt is dat de groene gewaardeerde plekken en de initiatieven verspreid liggen over de wijk. Ook zijn er meerdere mogelijkheden om vanuit de wijk richting het Zuiderpark te komen (groene vlakken onder in de kaart). Ook wordt op de kaart zichtbaar dat Zuidplein omringt wordt door grote wegen en gebouwen. Naast de programmering zijn er dus stedenbouwkundig ook vraagtekens te zetten bij de verbinding met Zuidplein. De grootste concentratie van subjectieve onveiligheid bevindt zich volgens dit kaartje aan de noordzijde van Carnisse langs de pleinweg.

Figuur 19: Ruimtelijke analyse veldwerk (Eigen afbeelding)

Bestaand onderzoek:

Om de verkregen informatie van het door derden uitgevoerde onderzoek inzichtelijk te krijgen is wederom gebruik gemaakt van een cirkelvormig schaaldiaagram. Door de structuur van dit diagram is inzichtelijk gemaakt welke problemen zich op een bepaald niveau in de wijk afspelen (individu, woning, blok, wijk). Omdat bij dit bestaande onderzoek niet is uitgevraagd op sociale cohesie is deze ook niet meegenomen in de analyse van de data. De informatie is meer probleem gericht dan bij het zelf verrichte veldwerk. Hierdoor ontstaat een goed beeld van de echte problematieken die in Carnisse spelen. Van de 30 quotes zijn 27 negatief, een beeld wat niet past bij de zelf uitgevoerde vraaggesprekken. Ondanks de negatieve respons zijn er toch drie positieve opmerkingen. Alle drie de positieve quotes zijn blij met de tolerantie op gebied van betrokkenheid, diversiteit van mensen, en opvang voor probleemgroepen. Lettend op de schaalniveaus van de opmerkingen valt weer op dat mensen weinig over hun eigen huis los laten. Naast de geanalyseerde opmerkingen zijn ook de acht grootste problemen voor een veilige wijk voor moeders en kinderen links boven in de analyse te zien. In figuur 20 is het ingevulde schaaldiaagram op basis van reeds bestaand onderzoek weergegeven.

Figuur 20: Schaaldiaagram bestaand onderzoek (Eigen afbeelding)

Wat opvalt aan de geanalyseerde quotes is dat er zes probleemcategorieën worden genoemd: Armoede, Criminaliteit, Daklozen, Onderhuur, Probleemgezinnen en Straatintimidatie. Wanneer er gefilterd wordt op problemen die een directe relatie hebben met de gebouwde omgeving blijven onderhuur, straatintimidatie en criminaliteit(diefstal) over. Bij het probleem onderhuurt zit de frustratie voornamelijk in de grote hoeveelheid arbeidsmigranten die met velen in kleine woningen leven. Ze hebben geen binding met de wijk, van de 150 huishoudens waar werd aangebeld deden er maar 65 open. De huisjesmelkers spelen ook een rol, echter zijn deze met ingang van 1 januari 2023 hard aangepakt door de verhuurdersverklaring. Straatintimidatie is volgens de data het grootste probleem. Van de 30 quotes ging de helft over straatintimidatie. De straatintimidatie komt wel voort uit verschillende hoeken; hangjongeren, junks, arbeidsmigranten en daklozen. Mensen durven niet meer alleen over straat en laten hun kinderen niet meer zonder begeleiding buiten spelen. Over deze straatintimidatie wordt gezegd dat het er heel gek aan toe moet gaan voor er wordt gehandhaafd. Het laatste probleem dat in relatie staat met de gebouwde omgeving is diefstal. Er wordt aangegeven dat er elke maand wel fietsen gestolen worden en men niet langer dan vijf minuten iets van waarde in het zicht kan laten staan.

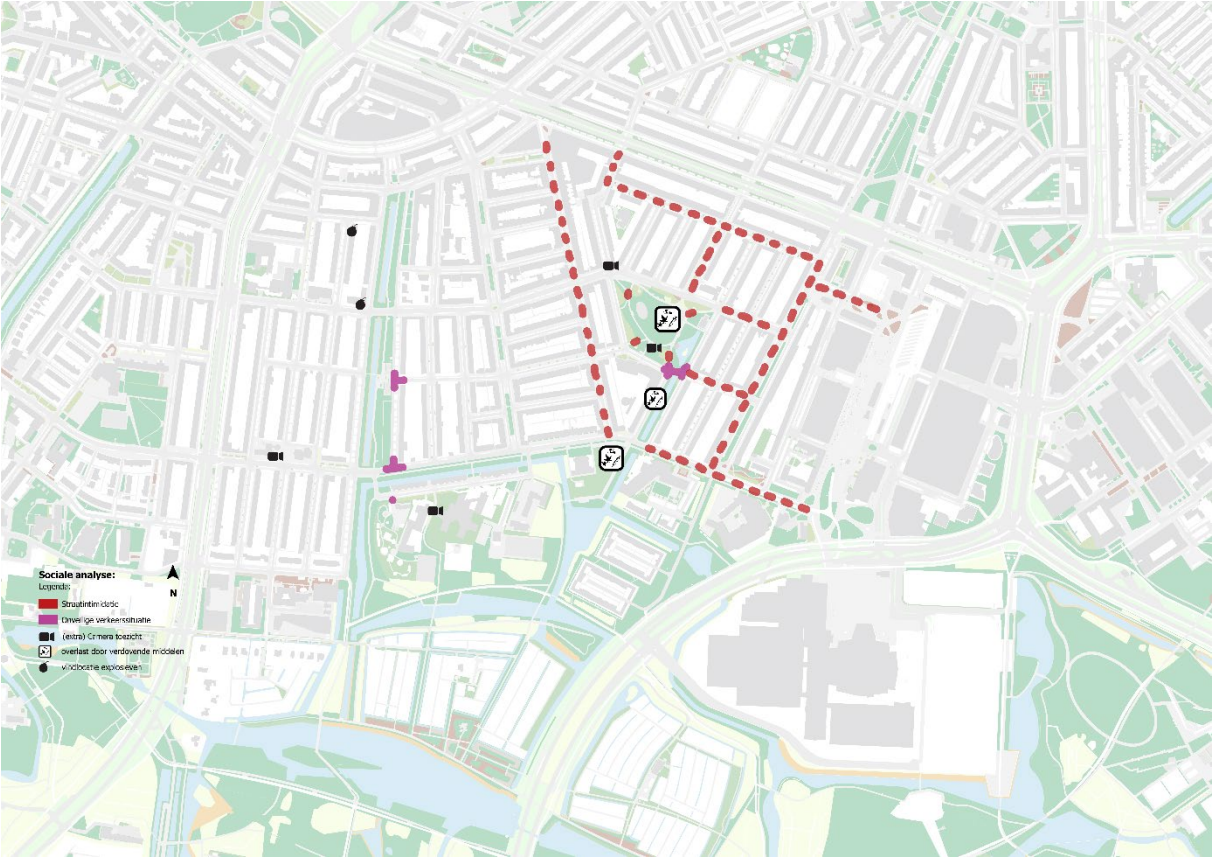
Uit de bijeenkomst voor een veilige wijk voor moeders en kinderen kwamen ook acht problemen naar voren.

1. Moeilijk om hulp te vinden
2. Moeilijk samenleven met culturen
3. Weinig groen en veel vuil op straat
4. Veel zwervers, junks en enge mensen
5. Onveilig in het verkeer.
6. Geen goede informatie
7. Overlast van jongeren
8. Woonproblemen

Er zit een duidelijke overeenkomst in de problemen die ook hier worden genoemd. De idealen waar de ouders graag naartoe zouden willen voor een veilige wijk zijn:

1. Goed vindbare hulp
2. Beter samenleven als culturen
3. Beter buitenruimte
4. Beter aanpak Dak & Thuislozen/verslaafden
5. Beter verkeersveiligheid
6. Beter geïnformeerd zijn
7. Beter gedrag jongeren
8. Fijn wonen

De quotes en het bestaande onderzoek zijn ook nog op een ruimtelijke manier geanalyseerd. De ruimtelijke analyse op basis van bestaand onderzoek is weergegeven in figuur 21.

Figuur 21: Ruimtelijke analyse bestaand onderzoek (Eigen afbeelding)

Resultaten en validatie:

De ruimtelijk geanalyseerde data van het uitgevoerde veldwerk en het bestaande onderzoek zijn samen weergegeven in figuur 22.

Figuur 22: Ruimtelijke analyse gecombineerd - na validatie (Eigen afbeelding)

Om de opgehaalde gegevens te valideren en waar nodig nuance aan te brengen zijn nog twee interviews afgenomen. Het eerste interview is gevoerd met de heer Ruiter hij is een projectleider bij de gemeente Rotterdam en is bekend met de problemen en ontwikkelingen in en om Carnisse. Het tweede interview is gevoerd met mevrouw Van der Haar zij is projectleider sociaal bij Woonbron en is bekend met de woningmarkt en problematieken in en om Carnisse. De gestelde interviewvragen zijn opgenomen in bijlage 2.

Vanuit de wijk werden op het gebied van *identiteit* de groene plekken enorm gewaardeerd. Het straatbeeld van Carnisse zou echter wel wat groener en minder vol mogen van de bewoners. De wederkerigheid en verbinding met Zuidplein wordt ook als kansrijk gezien. In de gesprekken met de experts werd aangegeven dat het vergroenen van het straatbeeld op de agenda staat. Geveltuintjes worden door de gemeente en corporaties gestimuleerd en er wordt meer gedaan waar de stoep het toelaat. Het grote dilemma van de gemeente is het parkeren voor de deur. Bewoners willen meer groen in de straat echter mag dat niet ten koste gaan van de parkeerplaatsen voor de deur, dit maakt de opgave lastig. Meneer Ruiter geeft duidelijk aan dat het niet realistisch is om het onderhoud van meer groen bij de bewoners weg te leggen. Veel van hen hebben al genoeg aan hun hoofd, de openbare ruimte is wel het laatste waar ze aan denken. De verbinding met Zuidplein wordt ook door de experts gezien als een positieve invloed op de oost-west verbinding samen met de korter wordende looproutes. Het is echter nog lastig in te schatten wat het effect van deze verbinding gaat zijn op de winkels en horeca in het winkelgebied van Carnisse zelf.

Vanuit de opgehaalde gegevens over veiligheid in Carnisse komt naar voren dat het vaak gaat over een onveilig gevoel van bewoners. Uit de gesprekken met de experts komt dit ook naar voren. Objectief gezien, vanuit meldingen en voorvallen bij politie en handhaving, ontstaat geen beeld van een buitengewoon onveilige wijk. Er wordt wel aangegeven dat de groepen die 's avonds in de openbare ruimte bij elkaar komen (soms onder invloed van drank en/of drugs) voor een onveilig gevoel kunnen zorgen door onvoorspelbare situaties die ze creëren. Deze mensen doen in de meeste gevallen echter niets. Het probleem van dit onveilige gevoel door groepen is lastig aan te pakken omdat deze mensen steeds weggestuurd worden en een nieuwe plek zoeken. Het gevolg is dat passanten op deze nieuwe plek daar ook weer een onveilig gevoel aan overhouden. Anonimiteit (in portieken) draagt ook niet bij aan een veilig gevoel voor bewoners. Woonbron gebruikt de bewoners in de wijk als voelspriet. De ervaringen van bewoners die hierdoor naar boven komen delen ze vervolgens met grotere partijen als bijvoorbeeld de gemeente.

Op het gebied van sociale interactie worden in de wijk de vaste plekken als het huis van de wijk, kunst en vlieg fabriek en de groene oase samen met de georganiseerde initiatieven als waardevol gezien. Wel zijn medebewoners vaak lastig te bereiken. Bewoners zeggen dat dit komt door de arbeidsmigranten met weinig geld die, omdat ze hier kort wonen, geen connectie opbouwen met de wijk. Uit de interviews wordt duidelijk dat de arbeidsmigranten inderdaad erg kort in de wijk wonen maar dat ze ook enorm lange dagen werken. Dit is ook een reden waarom ze lastig te bereiken zijn. Meneer Ruiten geeft aan dat de doorstroom van bewoners ruim 20% per jaar is (+2300 huishoudens). Met een doorstroom die zo hoog is zegt hij dat er met deze groep niet aan sociale cohesie te bouwen is. Het verlagen van de concentratie arbeidsmigranten in één wijk, door meer spreiding over andere wijken, komt de leefbaarheid van Carnisse ten goede. Ongeveer 50% van de daklozen in Rotterdam is arbeidsmigrant. Een belangrijke oorzaak hiervan lijkt de oneerlijke tijdelijke huurcontracten van deze arbeidsmigranten. Wanneer het arbeidscontract afliep moeten ze uit hun woning. De wet goed huren goed verhuren is een instrument dat deze manier van woningverhuur gaat bestrijden. Woonbron probeert sociale interactie en bekendheid tussen bewoners te stimuleren door zeker twaalf keer per jaar een activiteit te organiseren in straten waar ze woningbezit hebben.

Voor de *openbaarheid* van Carnisse zijn de, voor iedereen toegankelijke, initiatieven en feesten erg belangrijk. Ook geven bewoners aan dat er behoefte is om de openbare faciliteiten op Zuidplein zoals het zwembad en het theater aantrekkelijker/laagdrempeliger te maken voor bewoners van Carnisse. Bijvoorbeeld door ruimte voor de buurt in de programmering te maken. Ook draagt wederom het gevoel van onveiligheid door overlast van groepen bij aan een verminderde toegankelijkheid van openbare plekken in Carnisse.

Conclusies:

Beantwoording deelvraag 1:

Sociale cohesie bestaat uit vier categorieën. Deze zijn niet op zichzelf staand maar hangen allemaal samen. Aan alle categorieën moet aandacht besteed worden om tot optimale sociale cohesie te komen. Het is de samenhang tussen de categorieën die sociale cohesie zo kwetsbaar maakt voor anonimiteit.

De leefomgeving moet sociale interactie mogelijk maken, als er geen mogelijkheid is tot sociale interactie is de woonomgeving anoniem. Deze anonieme, niet beheersbare woonomgevingen bieden geen belemmering voor asociaal gedrag en leiden tot (sociale) onveiligheid. Een anonieme woonomgeving kan functioneren wanneer deze formeel beheerd wordt. Deze formeel beheerde woonomgevingen zijn zeer kwetsbaar. In deze anonieme woonomgeving is betrokkenheid geen vereiste. De sociale interactie in zo'n wijk wordt dus nooit positief beïnvloed, dat is zeer onwenselijk voor sociale cohesie.

Een anonieme plek is onleesbaar. Wanneer door gebrek aan publieke familiariteit een situatie enkel moet worden ingeschat op fysieke signalen is sprake van publieke anonimiteit. Mensen maken gebruik van de netheid van een buurt om de mate van sociale controle in te schatten. Een buurt die er fysiek slecht uit ziet en vuil is leid tot wantrouwen. Publieke anonimiteit leid tot distantiering, wantrouwen en verminderde ervaren veiligheid wat zich negatief verhoud tot het thuisgevoel van bewoners. Ook is het aannemelijk dat de inclusiviteit en toegankelijkheid van de openbare ruimte afneemt door de onaantrekkelijke signalen.

Een anonieme plek wordt gekenmerkt doordat deze geen duidelijke eigenaar heeft. De twee meest leesbare domeinen, publiek en privé hebben een duidelijke eigenaar. In het publieke domein is de overheid de eigenaar. In het private domein is dat de bewoner. Het is lastig om af te lezen waar privé eindigt en publiek begint en wie dus de eigenaar/verantwoordelijk is voor deze plekken.

Nu inzichtelijk is gemaakt welke negatieve effecten anonieme (openbare) ruimte heeft op sociale cohesie kan er een antwoord gegeven worden op de vraag:

“Wat is de rol van anonieme (openbare) ruimte bij een gebrek aan sociale cohesie?”

Anonieme ruimte geeft geen mogelijkheid tot het hebben van sociale interactie, is onleesbaar en heeft geen duidelijke eigenaar. Deze drie eigenschappen van anonieme ruimtes faciliteren (sociale)onveiligheid, wantrouwen, exclusiviteit, verminderde verantwoordelijkheid en eigenaarschap. Deze ongewenste factoren zorgen voor een onbalans tussen de waarden wat resulteert in afwezigheid van sociale cohesie.

Beantwoording deelvraag 2:

Uit alle informatie die over de vier categorieën van sociale cohesie is opgehaald in Carnisse ontstaat het volgende beeld. De bewoners van Carnisse zien op gebied van *identiteit* graag meer groen in een minder volgebouwde woonomgeving. Dicht bij de deur parkeren is echter wel iets waar de bewoners weinig concessies in willen doen. De verbinding met Zuidplein en de verbeterde wandelroutes die daardoor ontstaan in de oost-west richting is ook een gewenste ontwikkeling.

Het beeld wat ontstaat over de *veiligheid* in Carnisse illustreert duidelijk dat het gaat over een veilig gevoel voor bewoners. Anonimiteit en overlast gevende groepen hebben een negatieve invloed op dat gevoel. Het is dus belangrijk dat de overlast van de groepen en anonimiteit beperkt worden.

In Carnisse zijn er veel initiatieven en plekken die *sociale interactie* bevorderen. Echter zouden bewoners elkaar beter willen weten te vinden. Door de hoge concentratie arbeidsmigranten en de grote doorstroom van deze groep is dat erg lastig. Het is een beperkende factor voor sociale cohesie. Recent is de wet goed huren goed verhuren ingetreden die de doorloop en te hoge huur gaat inperken. Meer spreiding over andere wijken komt de leefbaarheid ten goede.

De openbaarheid van Carnisse wordt bevorderd door publieke initiatieven en feesten in de wijk. Er is echter wel behoefte om openbare faciliteiten op Zuidplein aantrekkelijker en laagdrempeliger te maken door in de programmering ruimte te maken voor wijkbewoners.

De behoeftes van de bewoners van Carnisse zijn inzichtelijk. Daarom kan er nu antwoord gegeven worden op de vraag:

“Wat zijn de behoeften van bewoners als het gaat om sociale cohesie?”

In Carnisse is volgens de bewoners behoefte aan een groene woonomgeving waarin bewoners elkaar weten te vinden en met elkaar in contact kunnen komen. Deze woonomgeving moet in verbinding staan met de omliggende openbare plekken zoals Zuidplein. Bewoners willen een zo veilig mogelijk gevoel in de openbare plekken waardoor deze toegankelijker worden.

Beantwoording hoofdvraag:

Doormiddel van de inzichten door en beantwoording van deelvraag 1 & 2 kan er antwoord worden gegeven op de hoofdvraag:

“Hoe kan de gebouwde omgeving sociale cohesie faciliteren?”

De behoeftes van diverse bewoners in Carnisse met betrekking tot sociale cohesie zijn in beeld gebracht. Om sociale cohesie te faciliteren, moet de gebouwde omgeving rekening houden met de specifieke behoeften van de bewoners maar ook met principes die voortkomen uit de literatuur. Doormiddel van de onderstaande punten is de gebouwde omgeving in staat sociale cohesie te faciliteren.

1. Een duidelijk gedefinieerde situationele normaliteit.

Een duidelijk gedefinieerde situationele normaliteit vergroot het gevoel van eigenaarschap van bewoners en straalt een signaal van vertrouwen uit. Doordat het vertrouwen en eigenaarschap toeneemt wordt ook de sociale controle in een buurt positief beïnvloed. De sociale controle draagt voor bewoners van een wijk bij aan een gevoel van veiligheid.

2. Een leesbare omgeving.

Een leesbare omgeving maakt het mogelijk om door middel van fysieke signalen en publieke familiariteit situaties in te schatten. Dit draagt bij aan het thuisgevoel en de ervaring van veiligheid van bewoners.

3. Toegankelijke, comfortabele, goed onderhouden en tot verblijf uitnodigende openbare ruimte

Wanneer de openbare ruimte voldoet aan deze kenmerken zorgt dit er voor dat mensen geregeld en vanzelfsprekend interactie hebben en bij elkaar komen. Van deze vanzelfsprekende interacties profiteren de eenzamen en sociale netwerken. De voorzieningen in en vorm van de openbare ruimte zijn in staat sociale interactie uit te lokken en te bevorderen. Door het creëren van een comfortabel microklimaat zullen mensen langer in de openbare ruimte willen verblijven, dit biedt gelegenheid voor het ontstaan van sociale interactie. Deze interacties tussen mensen leiden tot herkenning, wat weer een positieve bijdrage levert aan veiligheid en het thuisgevoel. De toegankelijkheid van de openbare ruimte vergemakkelijkt sociale interactie. Toegankelijkheid kan worden bereikt door het dicht bij elkaar plaatsen van gebouwen en prioriteit te geven aan traag verkeer.

4. Keuze vrijheid

Soms is op plekken wel of juist geen interactie gewenst. Behoeftes aan sociale interactie veranderen door de tijd. De fysieke component van de openbare ruimte faciliteert keuzevrijheid in het ontmoeten en het vermijden van anderen. Een persoon moet van tijd tot tijd ook anoniem door de openbare ruimte kunnen verplaatsen zonder interactie.

5. Behoeftes van bewoners

Bewoners zijn de experts van hun woonomgeving. Ze zijn goed in het aangeven wat goed gaat en wat beter kan om hun wijk naar wens te maken. In de context van Carnisse betekent dit dat de conclusie van deelvraag 2 van belang is voor een verbetering van de sociale cohesie in die wijk.

Door bovenstaande conclusies te combineren in een ontwerp zonder anonimiteit ontstaat een gebouwde omgeving die sociale cohesie optimaal faciliteert.

Discussie:

In dit hoofdstuk wordt aandacht besteed aan bevindingen van het onderzoek, hoe tot deze bevindingen is gekomen en wat relevante vervolg onderzoeksrichtingen zijn om sociale cohesie in een bredere context te zien.

Het begrip sociale cohesie is voor een het merendeel van de respondenten lastig te begrijpen. Door aan het waardenmodel van de veldacademie een voorbeeld vraag aan iedere categorie te koppelen ontstond een situatie waarin over de behoeftes van bewoners gepraat kon worden zonder dat zij kennis over sociale cohesie hadden.

Het veldwerk in dit onderzoek is uitgevoerd in Carnisse, daarom zullen de behoeftes van bewoners op gebied van sociale cohesie die in hoofdstuk 1 naar voren komen niet volledig opgaan voor andere locaties zowel binnen als buiten Rotterdam.

Daarentegen is er wel een gebalanceerd beeld ontstaan over de behoeftes van bewoners op gebied van sociale cohesie in Carnisse. De bevroagde respondenten vormden namelijk een gevarieerde afspiegeling van de populatie (diverse wijkbewoners, moeders en experts). Het door de bewoners geschetste beeld kan van toegevoegde waarde zijn voor toekomstige ontwikkelingen in deze wijk.

De informatie over de problematieken en behoeftes in Carnisse is opgehaald doormiddel van veldwerk, interviews en vraaggesprekken. Wanneer er meer tijd was geweest, had een grotere groep mensen benaderd kunnen worden wat de representativiteit van de gegevens mogelijk had verbeterd.

De groep arbeidsmigranten is door o.a. tijdgebrek niet benaderd, deze doelgroep heeft het geschetste beeld dan ook niet kunnen nuanceren.

In het vervolg is een studie naar locatie onafhankelijke dragers van sociale cohesie kansrijk. Een onderzoek in verschillende steden en wijken kan de grootste gemeenschappelijke delers die genoemd worden inzichtelijk maken. Ontwerpers krijgen op deze manier een locatie onafhankelijk referentiekader.

Mochten de conclusies uit dit onderzoek worden opgenomen in een ontwikkeling is het kansrijk om de ervaringen van aankomend bewoners in een longitudinaal onderzoek periodiek te blijven volgen zodat het effect over lagere termijn kan worden vast gesteld en dat bij een eventuele verloedering van sociale cohesie op tijd een interventie kan worden uitgevoerd.

Een groep die volgens dit onderzoek weinig binding met de wijk heeft zijn arbeidsmigranten. Natuurlijk is deze groep in de hedendaagse samenleving niet meer weg te denken. Er is daarom zeker potentie om onderzoek te doen naar manieren om deze groep te huisvesten op een wijze waardoor sociale cohesie en binding met de wijk niet in het gedrang komen. Belangrijk is daarbij ook om de verwachtingen en behoeftes aangaande sociale cohesie van deze groep duidelijk in beeld te brengen.

Bronnen:

- Aelbrecht, P. (2016). 'Fourth Places': the contemporary public settings for informal social interaction among strangers. *Journal of Urban Design*, 21(1), 124–152.
<https://doi.org/10.1080/13574809.2015.1106920>
- Appleyard, D., & Lintell, M. (1972). The environmental quality of city streets. *Journal of the American Institute of Planners*, 38(2), 84–101.
- Blokland, T. (2009). *Oog voor elkaar: veiligheidsbeleving en sociale controle in de grote stad*. Amsterdam University Press.
- Bosch, E., & Doff, W. (2010). Wijkweerbaarheid in Oss. *MO/Samenlevingsopbouw*.
<http://resolver.tudelft.nl/uuid:aa0b61ba-486a-4e7e-b474-f1996c96dcde>
- G. Zimbardo, P. (1969). The Human Choice: Individuation, Reason, and Order versus Deindividuation, Impulse, and Chaos. *nebraska symposium on motivation*, 237–307.
- Gemeente Rotterdam. (2019). *Gezondheid010: het akkoord* (Vol. 2).
- Huber, M., Knottnerus, J. A., Green, L., Van Der Horst, H. E., Jadad, A. R., Kromhout, D., Leonard, B. J., Lorig, K., Loureiro, I., Van Der Meer, J., Schnabel, P., Smith, R., Van Weel, C., & Smid, H. (2011). How should we define health? *BMJ*, 343(jul26 2), d4163. <https://doi.org/10.1136/bmj.d4163>
- MacDonald, K. J., Willemsen, G., Boomsma, D. I., & Schermer, J. A. (2020). Predicting loneliness from where and what people do. *Social sciences*, 9(4), 51. <https://doi.org/10.3390/socsci9040051>
- McDaid, D., Bauer, A., & Park, A. (2017). Making the Economic Case for Investing in Actions to Prevent and/or Tackle Loneliness: A Systematic Review. *The London school of economics and political science*.
- Newman, O. (1972). *Defensible space; Crime prevention through urban design*. Simon & Schuster Books For Young Readers.
- Peters, K., Elands, B., & Buijs, A. (2010). Social interactions in urban parks: Stimulating social cohesion? *Urban Forestry & Urban Greening*, 9(2), 93–100.
<https://doi.org/10.1016/j.ufug.2009.11.003>
- Rogers, R. (1997). *Cities for a small planet*. <https://ci.nii.ac.jp/ncid/BA38267197>
- Sim, D. (2019). *Soft city: Building Density for Everyday Life*. Island Press.
- Van Beuningen & CBS. (2018). Woning en woonomgeving gerelateerd aan tevredenheid met het leven. *Statistische Trends*.
- Van Dale, J. H., De Tollenaere, F., & Persijn, A. J. (1982). *Nieuw Handwoordenboek der Nederlandse Taal*.
- Van de Wal, H., Van Dorst, M., Vonk, E., Van Vugt, E., & Leuenberger, T. (2015). *Privacy Script: de invloed van architectuur op sociale interactie in woongebouwen* (1ste editie). Thoth.
- Van Dorst, M. (2005). *Een duurzaam leefbare woonomgeving*. Eburon Uitgeverij B.V.
- Van Oorschot, T. (2023). *Left alone, spatial and programmatic interventions countering urban loneliness in linkeroever* [Masterscriptie]. TU-Delft.

Veldacademie, Wouters, A. S., Trienekens, O., Van Thiel, Q., & Van der Linden, R. (2023). *Woningbouw als sociale katalysator: Een verkenning naar de ruimtelijke voorwaarden voor sociale cohesie*.

Whyte, W. H. (1980). *The social life of small urban spaces*. <http://ci.nii.ac.jp/ncid/BA00601503>

Bijlagen:

De bijlagen bevatten producten die inzicht verschaffen in de werkwijze van het uitgevoerde veldwerk. In bijlage 1 zijn de onderdelen van het uitgevoerde veldwerk weergegeven die de praatplaat hebben ondersteund. In bijlage 2 zijn de gestelde interviewvragen weergegeven.

Bijlage 1: Sociale cohesie veldwerk

In bijlage 1 is een grotere versie van het aangepaste waardendiagram opgenomen samen met de gedetailleerde definitie per waarde van sociale cohesie.

Bijlage 2: Voorbereide interviewvragen

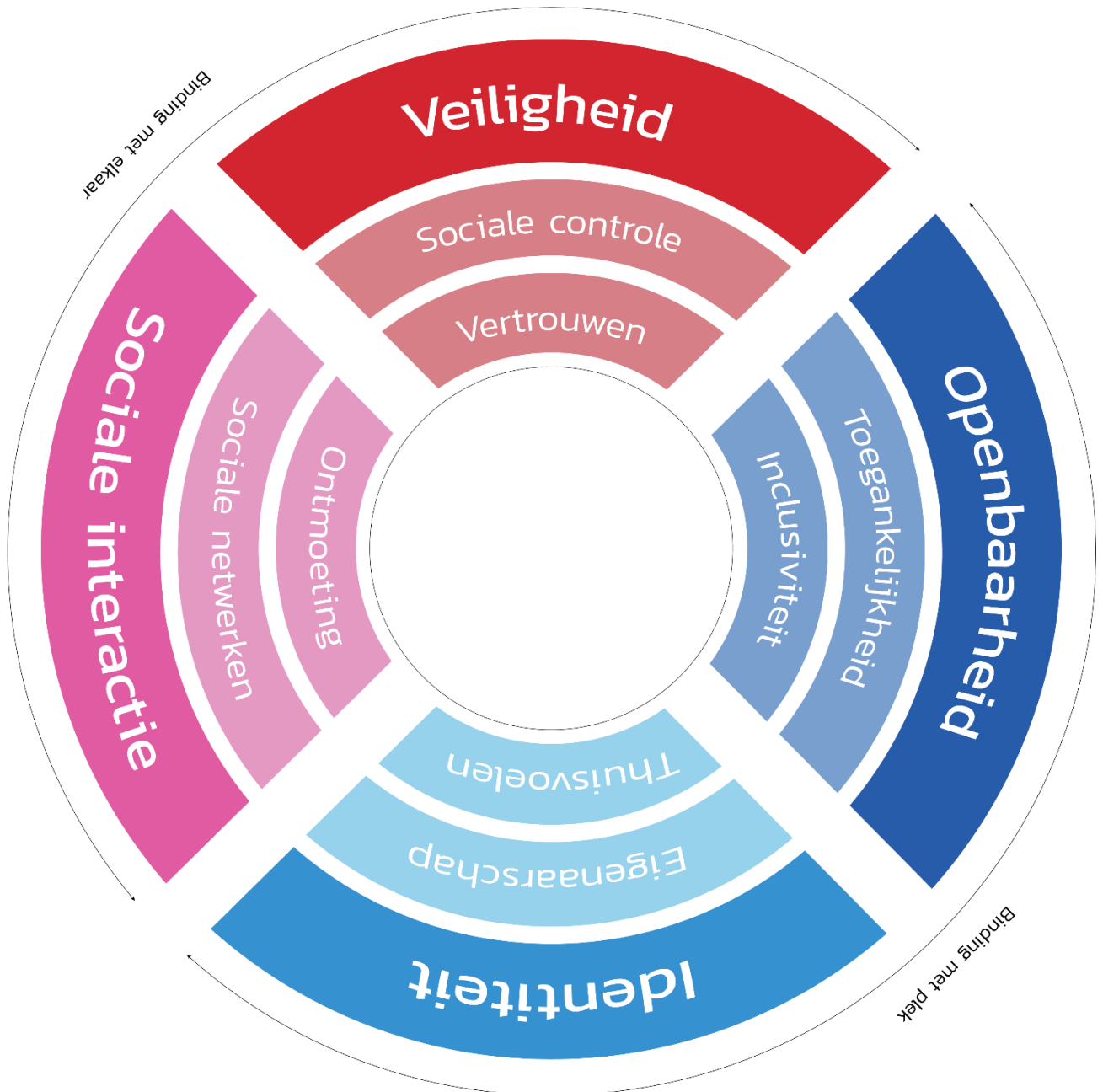
In bijlage 2 zijn de gestelde interviewvragen opgenomen.

Bijlage 3: Procesreflectie

In bijlage 3 is de reflectie op mijn afstudeertraject opgenomen.

Bijlage 1: Sociale cohesie veldwerk

grote versie van het aangepaste waardendiagram;

OPENBAARHEID

Toegankelijkheid

Toegankelijkheid gaat over voorzieningen of plekken die te gebruiken zijn zonder belemmeringen of barrières. Een toegankelijke voorziening is fysiek bereikbaar voor iedereen, zichtbaar en makkelijk vindbaar. Openheid en transparantie spelen een belangrijke rol. Naast fysieke kenmerken speelt mentale laagdrempeligheid ook een rol: of de plek of voorziening voldoende uitnodigend is en bezoekers zich er veilig en welkom voelen.

Inclusiviteit

De waarde inclusiviteit gaat over het zowel ruimtelijk als sociaal openstaan voor een diversiteit van gebruikers: jong en oud, bestaande en nieuwe. Het gaat over aanbod en plekken die toegankelijk zijn voor iedereen, ongeacht de achtergrond of capaciteit van de gebruiker/bezoeker. Ieder is gelijkwaardig, zonder daarbij de eigen identiteit te hoeven verliezen, er is ruimte voor verschillen. Inclusiviteit gaat ook over het gevoel dat mensen krijgen op een plek of van andere gebruikers en bezoekers: ieder voelt zich gerespecteerd en welkom om onderdeel uit te maken van de samenleving, ieder kan erbij horen en meedoen naar eigen behoefte.

Eigenaarschap

Lokaal eigenaarschap gaat er voornamelijk over dat plaatselijke bewoners, ondernemers en organisaties ervaren collectief eigendom te hebben: het gevoel dat een plek van hen is. Zeggenschap in zowel het ontwikkelproces als het gebruik zorgt ervoor dat voorzieningen en plekken worden omarmd en toegeëigend. Gebruikers zijn trots, er wordt vanuit de gemeenschap verantwoordelijkheid genomen voor de eigen omgeving en men durft elkaar aan te spreken op (on)gewenst gedrag.

Thuisvoelen

De waarde thuisvoelen gaat over het hebben van een 'eigen' plek. Dat iedereen een plek of omgeving heeft waar hij zich vertrouwd en veilig voelt, en zichzelf kan en durft te zijn samen met medebewoners of medegebruikers. Het is een plek, ruimtelijk én sociaal, die bij de gebruiker past, waar deze trots op kan zijn en zich verantwoordelijk voor voelt of in wil investeren. Thuisvoelen draagt bij aan ontspanning en geeft ruimte voor persoonlijke ontwikkeling.

VEILIGHEID

Sociale controle

Het begrip sociale controle beschrijft een subjectieve veiligheid: het zich beschermend en prettig voelen in de openbare ruimte. Men voelt zich gewenst en welkom in de openbare ruimte en kan daar verblijven zonder zorgen, waarbij het gedrag van andere aanwezigen geen belemmering vormt voor een gevoel van veiligheid. Sociale veiligheid wordt bepaald door ruimtelijke en sociale bescherming. Samenwerken of het (her)kennen van anderen voorkomt anonimiteit en biedt daarmee sociale bescherming. Een leesbare inrichting, welke overzichtelijk is en waar duidelijke gedragscodes zijn, beperkt ongewenst gedrag en maakt het mogelijk elkaar hierop aan te spreken.

(Wederzijds) vertrouwen

De waarde wederzijds vertrouwen gaat over het belang van het hebben van vertrouwen in elkaar. Het vertrouwen tussen diverse gebruikers of bewoners, zowel binnen een doelgroep als ook tussen verschillende doelgroepen. De waarde ligt dan dicht bij een gevoel van veiligheid, van saamhorigheid. Maar kan ook slaan op het vertrouwen tussen een organisatie of instituut (zoals de overheid) en de gebruikers of betrokkenen. Het tonen van vertrouwen in gebruikers of betrokkenen geeft hun de ruimte tot zelfbeschikking en persoonlijke vrijheid. Men voelt zich gehoord en dit ondersteunt het vervolgens weer het vertrouwen dat betrokkenen hebben in een organisatie.

(Betekenisvolle) ontmoeting

Betekenisvolle ontmoetingen is het hebben van interactie met anderen, leidend tot herkenning of wederzijds begrip. Het gaat over sociale contacten waarbij verbinding gemaakt wordt. Nieuwe kennismakingen, door elkaar (toevallig) tegen te komen of door samen activiteiten uit te voeren, zijn de basis van een gevoel van saamhorigheid of zelfs vriendschappen of samenwerkingen. Mensen spiegelen zich aan elkaar en er ontstaat begrip voor de ander.

Sociale netwerken

De waarde sociale netwerken beschrijft de aanwezige verbindingen tussen bewoners, bezoekers en belanghebbenden in een wijk of rondom een voorziening. Het sociale aspect kan een doel op zich zijn: men heeft plezier in het elkaar ontmoeten en eenzaamheid wordt vermindert. Maar sociale netwerken dragen ook bij aan een verkrachtige gemeenschap: betrokkenen versterken elkaar door samen te werken en van elkaar te leren, ze kunnen elkaars capaciteiten benutten en zo de eigen kansen vergroten. Verbindingen tussen verschillende (doel)groepen verbredende sociale netwerken, wat de draagkracht van de gemeenschap ondersteunt.

SOCIALE INTERACTIE

Gedetailleerde definitie per waarde van sociale cohesie.

Bijlage 2: Voorbereide interviewvragen

Onderwerpen op basis van analyses

- **Problemen** (straatintimidatie, onderhuur(moelanders), bereiken van bewoners, etc) – gesprekken/diagram
- **Veiligheid** (veilig en onveilig) – kaart/gesprekken
- **Kansen** (Zuidplein, groen, initiatieven) – kaart/gesprekken
- **Beleid en sociale cohesie** (visie van de gemeente, inzet op andere locaties)
- **Gebouwde omgeving**(sloop/nieuwbouw, duurzaamheid, gezondheid in Carnisse)

Vragen per onderwerp

Aanspraak doen op uw kennis over Carnisse en aanvulling vanuit het perspectief van woonbron

Om te beginnen..

- Kunt u wat toelichting geven over uw functie en werkzaamheden?

Problemen in Carnisse

Illegale onderhuur is in Carnisse een groot probleem, veel bewoners doen niet open als er aangebeld wordt..

- Wat kan woonbron aan en voor illegale onderhuurders doen?
- Wat doet de gemeente aan en voor illegale onderhuurders onderhuurders?
- Lost het aanbieden van legale geschikte kleine woningen aan deze illegale onderhuurders eventuele overlast op?

Er is in Carnisse sprake van straatintimidatie en overlast door verslaafden en daklozen..

- wat is volgens u de grootste oorzaak van straatintimidatie en overlast door verslaafden en daklozen?
- Hoe zou deze overlast kunnen worden aangepakt?
- Hoe wordt bij herontwikkeling/renovatie voorkomen dat de knelpunten/bekende problemen van dit moment worden meegenomen in herontwikkeling?

Veiligheid in Carnisse(plekken)

Veel mensen vinden Carnisse s'avonds onveilig en komen daardoor in het donker niet meer buiten..

- Wat veroorzaakt volgens u dit onveilige gevoel?
- Spelen anonieme ruimtes en sociale controle daarbij een rol?
- Denkt u dat anonieme ruimtes een rol spelen bij het onveilige gevoel op straat?

In Carnisse zijn er plekken (en routes) die mensen als onveilig ervaren en die mensen vermijden. Er wordt aangegeven dat dit komt door onvoorspelbare situaties, hangende mensen en verslaafden..

- Herkent u deze plekken/(is daar idd een probleem? kaart)
- Hoe gaat woonbron om met veiligheid in Carnisse?
- Heeft de gemeente op deze plekken al maatregelen genomen en waarom?

Kansen in Carnisse

Uit mijn gesprekken met bewoners kwamen ook een aantal kansen en wensen voor Carnisse naar boven..

De groene plekken in Carnisse worden erg gewaardeerd, echter voelen de straten erg steens aan

- Ziet woonbron/de gemeente kans om meer kwalitatief groen in de straten te krijgen? -> Waar en hoe?

De verbinding van Carnisse met het zuiderpark wordt als fijn ervaren. Echter kwam de wens naar voren om meer verbinding met Zuidplein te hebben..

- (Hoe) wordt er door de corporatie gewerkt aan sociale cohesie?
- Ziet woonbron kans tot aankoop/ ontwikkeling in Carnisse?
- Staat woonbron open voor deelname in een grotere vastgoed ontwikkeling?
- Carnisse poort is in ontwikkeling, wat gaat deze ontwikkeling Carnisse brengen?
- Hoe worden kwaliteiten en waardevolle plekken gewaarborgd bij herbestemming van gebieden? (bijv. Carnisse eiland)

Beleid en sociale cohesie

Sociale Cohesie draagt bij aan de gezondheid van bewoners, in gezond010 wordt een schrijnend verschil duidelijk in gezonde levensjaren langs de metrohaltes in Rotterdam...

- (Hoe) Wordt er bij nieuwe ontwikkelingen rekening gehouden met sociale cohesie?
- Zijn er voorbeelden/referenties van projecten waar rekening gehouden is met sociale cohesie?

Gebouwde omgeving

Het eindresultaat van mijn afstudeerproject wordt een architectonisch ontwerp in Carnisse, Daarom heb ik nog enkele vragen over de gebouwde omgeving..

- Hoe staat Woonbron/de gemeente tegenover sloop en nieuwbouw in Carnisse gezien de slechte energielabels en verouderde gebouwen?(kaartjes toekomstvisie) (duurzaamheid en kwaliteit (fundering en energielabel)

In Carnisse wordt ingezet op diversifiëring van het woningaanbod..

- Welke doelgroepen hoopt woonbron vast te houden of aan te trekken doormiddel van deze diversifiëring? (Welke doelgroepen zouden goed zijn voor de wijk?)
- Wat is het belang van deze diversifiëring (volgens woonbron)?
- Op welke manier wordt deze diversifiëring van het woningaanbod gerealliseerd?(verbouw & nieuwbouw & renovatie)
- (Op welke manier) Draagt woonbron bij aan de diversifiëring van het woningaanbod?(verbouw & nieuwbouw & renovatie)
- Ziet woonbron kans in het aanbieden van woningen voor sociale stijgers en middenklassers?
- Hoe wordt door de diversifiëring van het woningaanbod gentrificatie voorkomen?

Bijlage 3: Procesreflectie P4

Procesreflectie P4: Bram de Graaf – 2128164

Voor het eerst in de master heb ik het gevoel gehad dat ik genoeg tijd had om onderzoek te doen, dat is iets wat ik als prettig heb ervaren. Doordat ik veldwerk heb verricht kwam ik in contact met mijn doelgroep en wist ik voor wie en waarom ik een ontwerp maakte, dat motiveerde enorm. De thematiek van privacy zoning en de domeintheorie hielpen me bij het visualiseren van de onderzoeksresultaten in een ontwerprichting. Echter was het wel lastig om de vertaalslag te maken van de theorie naar een concreet situatie gebonden ontwerp. Dit werd pijnlijk duidelijk toen ik een retake moest doen voor mijn P2. Na concreet om feedback gevraagd te hebben en door te ontwerpen was het resultaat een concreet plan waar ik mee verder kon. In het vervolg ben ik van plan om eerder in het proces actief te gaan ontwerpen en mijn eerste ideeën al direct te vertalen naar schetsen en concepten. In de periode tussen de P2 en P4 ben ik daar al mee begonnen door het ontwerpen op kleinere schaal in plaats van het hele plan in zijn totaliteit te willen ontwerpen. Hiermee heb ik voorkomen vast te lopen door te ontwerpen op de te grote schaal. Uiteindelijk stelde dit mij in staat om een mooi ontwerp te maken dat functioneel en relevant voor de beoogde gebruikers is.

Vanuit mijn afstudeeropdracht bij het HBO had ik interesse in sociale woningbouw. Bij mijn eerste contact met de veldacademie werd duidelijk dat de interesse in sociaal maatschappelijke vraagstukken zeker gefaciliteerd kon worden. Ondanks dat ik binnen kwam met een idee voor het toevoegen van ruimtelijke kwaliteit bij fabrieksmatige woningbouw bleef de studio mijn nieuwsgierigheid prikkelen. Dit leidde ertoe dat ik uiteindelijk de richting van sociale cohesie en veiligheid in de gebouwde omgeving opgegaan ben. Het studiothema Resilient Rotterdam bood een kader waarbinnen ik mijn onderzoek zo kon uitvoeren dat het een concrete bijdrage geleverd heeft aan mijn ontwerp. De veldacademie hielp me met de nodige theoretische en praktische kennis om mijn afstudeeronderzoek effectief uit te voeren, iets waar ik tot op de dag van vandaag nog enthousiast van wordt. Waar ik voorafgaand aan het afstuderen bij de veldacademie het veldwerk met bewoners in de wijk best een drempel vond is dat achteraf onnodig gebleken. Het veldwerk heeft mijn onderzoek de extra dimensie gegeven die niet bereikt had kunnen worden met enkel literatuurstudies. De begeleiding en het vrij toegankelijke netwerk van de veldacademie waren voor mij prettig en waardevol.

Mijn afstudeeronderzoek levert een bijdrage aan het bewustzijn en begrip voor de relatie tussen architectuur, sociale cohesie en de zoning van de buitenruimte. Het probleem, dat te veel anonieme ruimte de perceptie van veiligheid alsook de gezondheid van bewoners op een negatieve manier beïnvloed, is een maatschappelijk probleem en speelt ook in andere steden. Door dit afstudeertraject ben ik me bewust geworden van het belang van veiligheid, leesbaarheid en sociale cohesie. In mijn carrière zal dit een onderwerp zijn dat ik niet meer weg kan denken uit mijn ontwerpen. Ook voor toekomstige ontwikkelingen in Rotterdam en andere steden kan mijn onderzoek en ontwerp dienen als een referentie. Het doen van verdiepend onderzoek is in deze hoek van de gebouwde omgeving nodig, zoals in de scriptie wordt aangegeven, en ik sta er voor open om daar in de toekomst een actieve bijdrage aan te leveren.

Als laatste wil ik de aandacht nog even laten vallen op de ethische kwesties en dilemma's waar ik tegen aan ben gelopen in het afgelopen jaar. De wijk Carnisse biedt huisvesting aan de minder kapitaalkrachtige inwoners van Rotterdam. Nieuwe ontwikkelingen in dit soort wijken gaan vaak gepaard met gentrificatie. Het schrijnende aspect is dat oorspronkelijke bewoners mogelijk niet in de wijk kunnen blijven wonen vanwege financiële opwaarderingen, wat de indruk kan wekken dat armoede en criminaliteit simpelweg worden verplaatst naar andere stadsdelen. De andere kant van

het verhaal is dat oorspronkelijke bewoners van Carnisse die carrière maken ook niet in de wijk kunnen blijven vanwege het voor deze mensen ongeschikte eenzijdige woningaanbod. In mijn ontwerp heb ik daarom besloten om te ontwerpen voor deze zogeheten “sociale stijgers” en diversificatie van het woningaanbod, ondanks dat ik me zeker bewust ben dat er ook voor de mensen met de kleine portemonnee ook in Carnisse passend woningaanbod moet blijven.